

કાશ્મીરનો પ્રવાસ

• અથવા •

સ્વર્ગનું સ્વપ્ન.

લેખક : — કલાપી.

તે

મુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ.

સંસ્થાન લાહીના સ્વર્ગસ્થ કાઠેર સાહેબ

પ્રકાશક : — સંચિત્

વપશાકર ઉદયશાંકર ઝોઝા,

પોરબંદર—કાઠીયાવાડ.

૧૯૧૨.

નિવાપાંજલી.

સંવત્સર અચ્ચાર ! આજ કાલની વાતને !

પણ તા વીતી રાત, એવી યાદી—સૂરસિંહ !

‘ બાપુ ’ મીઠા બોલ, કેને કહી બોલાવીયે ?

‘ હાંકારો ’ અણમોલ ડરો કે ? ઓ !—સૂરસિંહ !

‘ બાપુ ’ કહેતાં બાથ ભરી, ઉઠીને સેવતા,

ચાંપે હેયા સાથ, કે ? વિણ વહાલા—સૂરસિંહ !

‘ ભાઈ ’ ભળતું વેણ, તુજ મ્હેં મીઠું, મલકતું ;

સંભારી એ કેણ, કેક રૂવે છે—સૂરસિંહ !

વયમાં નહાના બાળ, વૃદ્ધ બની ગયો બાપલા !

અવિશ વર્ષે કાળ, કીધો : સાધુ—સૂરસિંહ !

અપત્તિઓ દુઃકાળ આવ્યો, ચિત્તો : સર્વને ;

અમને પૂરી આજ આપી, આલ્યો—સૂરસિંહ !

મનમાં કેને હામ મળવા માટે રહી ગયું !

રહ્યા વિભાસી આમ : 'સાગર' સરખા—સૂરસિંહ !

રોતાં રાખ્યાં આમ : પરણી, ધરણી, બાળને.

ગુરુ પાછળ પરિયાણુ, વિરહ સહયો ના,—સૂરસિંહ !

બહાલિ વસ્તી કાજ, આંસુડાં બહુ ખેરતો,

રોતી રાખી આજ, ઉઠી આલ્યો—સૂરસિંહ !

ઘેલી થઈ ગુજરાત, વાણી તહારી સાંભળી ;

રડતી આંસુ ધાર : સંભારીને—સૂરસિંહ !

પ્રેમીના દિલદાર, વિસાગ્રો બહાલાં તણો,

હુઃખિયાંના આધાર : સાચો સાચર—સૂરસિંહ !

વીરા ! જગની વાટ, વરામી વેળા, કેકની ;

સરલ થઈ ગ્યો સાથ : તહારી સાથે—સૂરસિંહ !

‘બહાવુ’ ‘રહેવું’ એક : ભોઃ ગણી ભૂલ્યા ધણા,

પણ તહેતો રાખી રોક : સાચો સાથી—સૂરસિંહ !

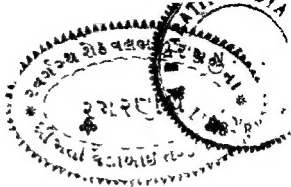
‘‘ ધન, યૌવન ને ધામ, માંદીમાં માંદી મળે ’’

કહેતાં એમ તમામ : કરી બતાવ્યું—સૂરસિંહ !

‘ગંગાજળ’ ઉપનામ, કવિ ગોહિલકુળ આપતા:
 પાકું દીકું પ્રમાણ : તહેતો ગોહિલ—સૂરસિંહ !
 સરસ, રસિક તુજ બોધ, રિંગધ બની ગઇ શૂંકતા!
 ‘સુનમ’ તણી એ શોધ સૂની થઈ : હવે—સૂરસિંહ!
 નિજ ઉર કેરી વાત કથવા, કાવ્ય ‘હુમીરનું’
 રહ્યું અંતૂકું આજ, તુજવિણ, રનેહી—સૂરસિંહ !
 મરતી કવિતા કાજ, માથું દીકું મહિપતી !
 રંડાણી તે આજ તુજ વિણ : રસિયા,—સૂરસિંહ !
 લક્ષ્મી, સરસ્વતિ સાથ, ના દખી : ના સાંભળી :
 બનેતો સગાત તુજ પદ પેખ્યો !—સૂરસિંહ !
 સરળ્યા લેવા શ્વાસ : માંડ્યા તે મરશે નહીં :
 શી રીતે તુજ પાસ આવી શકીયે ?—સૂરસિંહ !
 સૂનો આ સંસાર : સાર વિનાનો થઇ રહ્યો,
 એળે આ અવતાર સંચિત શોધે :—સૂરસિંહ !
સંચિત્.

અલ્પજ્ઞ
હૃદયિનિ.

“ અગર ફીરદોઝ રૂવેખર જમીનસ્ત, ”

“ હમીનસ્તો ! હમીનસ્તો ! હમીનસ્ત ! ! ”

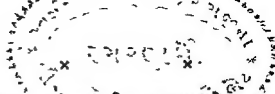
(કિવાને ખાસ, દિલ્લી.)

પૃથિવ ઉપર નો કયાંઈ પણ સ્વર્ગ હોય,
તો તે અહીં છે ! અહીં છે ! અહીં છે !

સ્વર્ગસ્થ લાઠી ઠાકોર સાહેબ શ્રીનુગર્જિહી
કારમીરમાં-૧૮૯૦

૧ તે કુશીર દેશના મધુરમાં મીઠા ઝરૂં આવેલો,
 હાલા પાન્ય! તહીં જરી વિરમજે, એ દેશ બહાસો મને;
 પાંતા તે અતિ રમ્યને દષકતા મીઠા રસે કુંજમાં—
 મ્હા દ્રાક્ષ ભણા ગિલોરી જલમાં ઢાયા રહે પાડતા!

૨ ધ્યાએ વગી હિમ પર્યંત તણાં શૃંગે ગુલાબી અને!
 મીઠેખાણુ, ઝરેઝરા, સર સહુ ત્યારે રૂપેરી અને!
 પાંતાં તે ગિરિ શાં તરૂં ગિરિ નભે તારાથી વાતો કરે,
 ૧ સૌ વિંધ ઉબાસમાં ગરક ચૈ હવે ભર્યા ખીલશે!

૩ હાલા, હું યુરુ ને વગી તુજ સખો, તે ભક્ત સંભારજે,
 મહુડા! મુજ પ્રાણુ! તે વખત તું રોજે અરેરે ભલે!
 ઈર્ષુ તરુ એક મેં વનમહીં ત્યાં તું વગી બેસજે,
 હાલા! મેં લખુ એક કોતરી લખ્યું તે કાવ્ય તું વાંચજે!

પાન્ય પંખીડું—કેકારવ.

કલાપી.

કાશ્મીરનો પ્રવાસ ૧૮૯૦.

॥ प्राप्यावन्तीनुदयनकयाकोविदग्रामवृद्धा ॥

॥ न्पुर्वोद्दिष्टा मनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ॥

॥ स्वष्टीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां ॥

॥ शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्स्वण्डमेकम् ॥

x

x

x

॥ वेणीभूतप्रतनुसलिलासावतीतस्य सिंधुः ॥

॥ पांडुच्छायां तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ॥

॥ सौभाग्यंते सुभग विरहावस्यया व्यञ्जयन्ती ॥

॥ काश्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥

x

x

x

॥ उत्पश्यामि द्रुतमपिसखे यत्प्रियार्थं यियासोः ॥

॥ कालक्षेपं फक्कभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ॥

॥ शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतौकृत्य केकाः ।

॥ प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गतामाशु व्यवस्येत् ॥

નામદાર દરબારશ્રી વાજમુરવાળા સાહેબ
બગસરા.

માનવંતા નામદાર પ્રીય દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા સાહેબ,

મોહારામ,

આ લઘુ લેખના સર્વોત્તમ—દેશ, કાળ, અને નિમિત્તના—
આપ નેતા અને વળિ સાક્ષી છો. સ્વર્ગસ્થની એ અધીકાર
સમાધી આપે સ્વતઃ અનુભવી છે. રસધાનની એ તક્ષીનતા
આપે જોઈ છે. અને ઉવટ, એ સર્વના સ્થૂળ આધિભાવ
રૂપ આ લેખ, શ્રી જગન્નાથપુરીમાં, સ્વર્ગસ્થે પ્રથમ આપનેજ
આર્પણ કરી, રાજકોટ મોકલ્યો હતો; તો, સ્વર્ગસ્થની એ
સ્વાભાવિક એકાને આજે આમ યથાતથ્ય સ્વરૂપમાં રજુ કરતાં
સ્વર્ગસ્થની ઈચ્છા અને ઉચ્ચિત્તે,—હું પણ આ સર્વનો સાક્ષી
બૂત હોવાથી—અનુસરું તેમાં કંઈ વિશેષ નથી. સ્વર્ગસ્થે
કરેલું પુનઃ કંઈ હઈ.

આશા છે કે, એ મધુતમ ક્ષણોનું અહોનિશ—હવે તો
શોકમિશ્રિત—સ્મરણ કરાવનાર આ સ્થૂળ નિમિત્ત—હવે
મહારા તરફથી—પુનઃ સ્વીકારી ઉપકૃત કરશે.

શ્રી સદાનાથપુરી,
ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા, ૧૯૬૮.

} હું હઈ,
સદ્ગતો આપનો,

સ્નેહાંકિત સેવક,

વિઃ રૂપરાંકર ઉદયશંકર ઓઝાના
શ્રી સત્યધનંદ સ્મરણ પૂર્વક પ્રણામ.

રૂપક્રમોપસંહાર.

- “કાઠીઆવાટની રાજકુમાર કોલેજમાં આઠ વર્ષ ભણ્યા.”
- “પછી મારો વિચાર હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરવાનો થયો.”
- “કુમાર શ્રી ગીગાવાળા પછુ આ કોલેજમાં ધણા લાંબા.”
- “વખતથી વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમણે મેકેન્નોટન મેક-”
- “નોટન સાહેબને કોલેજમાંથી રજા આપવા અરજ કરી.”
- “ત્યારપછી કેટલાક વખતે એમને રજા મળવાથી મેકેન્નોટન”
- “સાહેબે એમને હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરવા અભિપ્રાય”
- “આપ્યો. ગીગાવાળા મારા મિત્ર હોવાને લીધે એમનો.”
- “વિચાર મને પછુ સાથે લેવાનો થયો. મેકેન્નોટન સાહેબે”
- “મારે માટે પછુ મુસાફરીની યોગ્યતા કરી. * * *
- “મનહર બાલકૃષ્ણ જોશી, બી.એ., એલ.એલ.બી.”
- “કુમાર શ્રી ગીગાવાળાને અને મને, અમારી છેલ્લી ટર્મમાં”
- “કાયદા અને અર્થશાસ્ત્ર શીખવતા હતા. એમનો સ્વભાવ”
- “ધણેાં સારો હોવાને લીધે અમારાં અને એમનાં મન મળ્યાં.”
- “એક દિવસ બે કલાક અભ્યાસ કર્યા પછી, સાંજના પાંચ”
- “વાગે, લીબ્રેરીના ઉત્તરમાં અમે આ પીતા હતા. વરસાદ”
- “જરમર જરમર વરસતો હતો. ઘાટાં વાદળાં ચડી આવ્યાં”
- “હતાં. કોલેજની વાડી પાસે જ હોવાથી ઘણું રમણીય”
- “લાગતું હતું. જોશી માસે કાલીદાસનો એક મ્લોક શરૂ કર્યો.”

“આવા કવિઓ ક્યા દેશને શોભાવતા હતા એ પ્રશ્ન મેં”
 “પુછ્યું. જવાબમાં એમણે કહ્યું કે : કાશ્મીરમાં. વળી”
 “એમણે કાશ્મીર દેશનું વર્ણન કર્યું. આ ઉપરથી કાશ્મીર”
 “જવા અમારે મન ઉસ્કેરાયું.”

(કલાપી, તા. ૧-૧૦-૯૧.)

જમ આ લઘુ લેખ તેમજ આ લેખના નિમિત્ત રૂપ ઉપર આપેલું અવતરણ શ્રી કલાપીના સાહિત્ય પ્રવેશનું મંગલાચરણ છે; સોલસતર વર્ષની કિશોર વયના એક રાજકુંવરની કલ્પમતું પ્રથમ ઉત્થાન છે અને ભવિષ્યના તરણ કવિની કક્ષા અને કલ્પનાનું બીજક છે.

૨૧. ભાષાત્રી અંદ્રશંકરે આ લઘુ લેખને અંગે જે ઉદ્ઘાપોહ કરેલ છે તે વાંચી ગયા પછી, સ્વતઃ લેખને ઉદ્દેશીનેતો કદાચ ખડબળ થોડું કહેવાનું રહેતું હશે. પરંતુ લેખકને અંગે પશું વાંચક વર્ગે કાંઈ જાણવું જોઈએ. થોડું ઘણું જાણ્યું છે; થોડું ઘણું હું હમણાં કહીશ; અને એમ ઈશ્વર ઇચ્છા હશે તો આ અન્યાયવિ પૂરી થતાં સુધીમાં જોટલું કહેવા જેવું હશે તે સર્વ લગભગ કહેવાઈ જશે.

શ્રી કલાપીના સાહિત્ય પ્રવેશના સમયને એક રીતે નેતાં કદાચ આવી પણ થોડો ધણો આગળ હોવાનું અટકળી શકાય. ઉપરના અવતરણની મીતી પહેલાં, એકાદ વર્ષથી એઓ ન્હાનાં ન્હાનાં જોડકણાંઓ રચતા હતા, એમ એમનું કહેવું મ્હારા

સ્મરણમાં છે. એમના પરમ મીત્ર શ્રુટીના સ્વર્ગસ્થ ઠાકાર શ્રી શિવસિંહજી, જેઓ એમના સહાધ્યાથી હતા, તેઓ ઉપર બેચાર ટુંકાં કાબ્યો એમણે લખેલાં તે મને એક સમયે બતાવ્યાં હતાં. પરંતુ નિર્દેશ કરી શકાય તેવું એ માંહેલું કશું હાલ ઉપલબ્ધ નથી. સાહિત્ય ચર્ચાનો રસ એમને વિદ્યાર્થિ અવસ્થામાંથીજ, એટલે કે, કેલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયથીજ લાગ્યો હતો. આ લઘુ લેખની બાધા-ચેલીજ કહી આપે છે કે કાદમ્બરી આદિ કેટલાંક પુસ્તકો, એઓ પ્રથમથીજ સફળતાજ નોંધ ગયા હોવા નોંધજે. આ સંબંધીની સવિસ્તાર ચર્ચા ‘શ્રી કલાપીનું’ સાક્ષર જીવન’ એ નામના લઘુ લેખમાં મહે’ કરેલી છે; અને સ્વાચ્છાદ જે કંઈ વિશેષ મળી આવ્યું છે, તે એજ લેખની આ ગ્રન્થાવલિના વિભાગ તરીકે કરવા ધારેલી પુનરાવૃત્તિમાં આપવા ધાર્યું છે; એટલે અહીં કંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી. માત્ર લેખકની સામાન્ય જાગૃત્તા તરીકે થોડું બહુ કહેવાનું છે અને થોડું બહુ આ પ્રવાસ દરમિયાન જે કંઈ વિશેષ જાણવા જેવું બનેલું છે તે સ્મરણશક્તિમાંથી ઉતારી લેવાનું છે; તેમ આ ગ્રન્થાવલિને અંગે પણ કેટલાંકે પ્રશ્નસા કરવાના છે.

૨ા. લાઘવ શ્રી ચંદ્રશંકર શ્રી કલાપીની વ્યક્તિ પરત્વે કેટલાંકે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે. એવા બધા પ્રશ્નોનું ઉત્તર મેળવવા હવે શુભસાત આવૂર હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ પ્રસંગ એટલેજાણીનો નિર્ણય અને જારીક છે, કે એ સંબંધીનું સર્વ સાહિત્ય મેળવવાં, તેને ગ્રંથવતાં અને પ્રસિદ્ધ

કરતાં હજી કેટલોએક સમય અવશ્યમેવ જવો જોઈએ. શ્રી કલાપીના ઉપનામથી ગુજરાતમાં આકર્ષક જતની જતી બ્યક્તિ કાઠીયાવાડ માહેલા એક ન્હાના રાજ્યના રાજકર્તા તરીકે અવતરેલી હતી એ પશુ હજી ધીમે ધીમે વાંચક વર્ગમાં પ્રસન્નું જાય છે.

કાઠીયાવાડ માહેલા ગોહિલવાડ પ્રાન્તમાં આવેલા સંસ્થાન લાહીના એઓ રાજકર્તા હતા. સંસ્થાન લાવનગર, પાલી-તાણા અને વળા છત્વાદિ રાજસ્થાનો સ્થાપનારાઓના મૂળ પુરુષ સેજકજી ગોહિલ, કે જેઓ મેવાડ મારવાડમાંથી આ તરફ આવેલા હતા અને કાઠીયાવાડના અમૂક વિભાગને પે-તાના બાહુબળથી મેળવી, એ વિભાગને પોતાની રજપૂતીથી પેતાની અવટકનું નામ આપી રચાવી થયા હતા, એ મૂળ પુરુષના સિદ્ધાવંશમાં શ્રી કલાપી અવતર્યા હતા; કેમકે ગાંધા પ્રમાણે ગોહિલ વંશનાં રાજ્યોની મૂળ સ્થાપના લાહીથી થઈ હતી.

પોતાના પૂર્વજોની ભાવના શ્રી કલાપીના હૃદયમાં કોઈ જાળ્ય પ્રકારની હતી. એ આશ્ચર્યને પશુ વિશેષ કિન્નરવલ્લ બનાવવા એમણે ‘હુમોર કાબ્ય’ અથવા ‘હુમીરજી ગોહિલ’ એવા નામનું એક ખંડ કાવ્ય લખવા માણ્યું હતું. જેના ચાર સર્ગ લખાયા છે અને જાણી અપૂર્ણ રહ્યું છે. પોતાના પૂર્વજોનાં ચારિત્ર અને ઔદાર્યોદિ વૃત્તિઓ એમને બહુ આકર્ષક હતાં. ઉપરોક્ત કાવ્યમાં એમણે ગોહિલ વંશનો મહિમા અને ફલ

જાંખી ” એ નામનો એક લેખ લગભગ તૈયાર થયો છે ;
એ પણ આ ગ્રન્થાવલિના એક પુષ્પ રૂપે પ્રગિહ થશે અને
તેમાંથી કંઈ વિશેષ જાણવાનું મળશે.

સહૃદય વાંચકોને અભારેતો આમાંથી એટલુંજ દક્ષિત
થાય છે, કે શ્રી કલ્યાણીએ સાહિત્યમાં જે કંઈ ઉમેરો કર્યો
છે તે માત્ર આઠઞ્ય વર્ષના હુંકા સમયના સતત પરિશ્રમનું
પરિણામ છે. પોતાના અભ્યાસ પરત્વે પોતે લખે છે કે :

“ રાજકુમાર કૌતેજમાં જે અભ્યાસ કર્યો છે તે ”
“ નામનોજ છે. રાજકુમાર કૌતેજમાં બધાંવે તેટલું બધું ”
“ નાર તો જાહુજ થોડું બળે છે. ” આ કૌતેજમાં બધાનારને ”
“ વિદ્યા સાથે બાળે જ પ્રીતિ હોય છે. એ દેશના નથી. ”
“ બની વાત છે. હજી રાજાઓની આંખ ઉઘટતી નથી. ”
“ કુમારોને નથી સારી સોજત મળતી કે નથી સારો ”
“ અભ્યાસ થતો. * * * મારો વિચાર મૈટ્રિક ”
“ પમાર કરી આર્ટસ કૌતેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો હતો, પણ ”
“ રાજાઓ અને મારીયા વિદ્યાના ઓરમાન દીકરા છે. ”
“ પાંચ વર્ષ થયાં નૈત્ર વ્યાખ્યાની હું હેરાન હતો, માત્ર ”
“ અરધો કલાક વાંચી શકતો. મુંઝાધના ડૉ. મેકોનીકોની ”
“ દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે. ગ્રેન્યુક્લેશનની ”
“ વ્યાધિ મને છે. દવા નિયમિત રીતે જારી વાપરવી પડે છે ”
“ * * * હાલ હું પાંચ કલાક વાંચી શકું છું. અને ”
“ તેટલું વાચું છું. પણ મારી આશા હવે પુરી થશે નહીં. ”

" દરોજ એક કલાક કાપઘનો અભ્યાસ કરેલું ; એક '
 " કલાક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચું ; હાલ સમાધાનનાં પુસ્તકો '
 " વાંચું ; ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચું. હજી '
 " સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે. કાલેજ છોડ્યાં મને '
 " એક વર્ષ થયું ત્યારબાદ ' હમુદી 'નું પુસ્તક મેં હમણાં '
 " જ હાથમાં લીધું છે. અર્થાત્ મેં અંગ્રેજી વાંચતું હમણાંજ '
 " શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતીમાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચી ગયો. '
 " એટલાં વાંચ્યાં છે કે ગુજર ભાષાનાં સારાં પુસ્તકોમાં '
 " એવું ભાગ્યેજ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય. '
 " પ્રેમ અને પરોપક પુસ્તકો મને અતિ પ્રિય છે. પ્રેમ વાં- '
 " ચ્યો એ આનંદ અને આસુ લાવે છે. ફીલોસોફી એ મને '
 " ગંભીર સુખ આપે છે. "

" ગુજર નિરાધી સંભાવ ન થયો તેથી ફીલોસોફી '
 " માટે અંગ્રેજી, અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય '
 " કર્યો છે. સંસ્કૃત પ્રેમ માટે : કેમકે સંસ્કૃત ફીલોસોફી '
 " વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામાં મને જ્ઞાન '
 " મળી શકે કે નહીં તે યંદા બરેલું છે. ગુજરાતી વાંચન '
 " તો જારી જ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું રા. રા. મણી. '
 " લાલબાઈ કૃત ' સિદ્ધાન્તસાર ' વાંચું. • • • "

કવિ-તત્ત્વજ્ઞા સંસ્કાર આમ એમનામાં જન્મથીજ હતા,
 તેને કાશ્મીરના પ્રવાસથી બહુ બહુ પોષણ મળ્યું. કાશ્મીરના
 ભવ્ય અને રમણીય દેખાવો જોતાં દરેક સ્થળે પરમાત્માની
 અગાધ અનંત લીલામાં તેઓ વિલીન થઈ જતા, અને

દરેક સ્થળે તે પરમાત્માનું બધા દર્શન નેને થતું. કોઈને કોઈ જન સ્થિતીને, સ્વભાવને કે મંબવને નેઓ કુદરત સાથે જોડી દેતા. મનવજ વિન્દ્યનાંડના સામ્ય અને ઐક્ય સ્વરૂપની તેને ઝાંખી થવા હતી.

સૃષ્ટિ—લોલા નિદાગતો અર્થસ્થનો સ્વાભાવિક પ્રેમ એમના તમામ લેખોમાં ઝગડી નીકળે છે કુદરતની આધે તેઓ યાત્રા કરતા; એ જગે નો કંઈ દહેલી હોય તેમ એમાંથી એમને ઓક સૂચનાઓ મળતી, અનેક ચેતનાઓ એમાંથી એમના હૃદયમાં ઘડતી. એક તરફ સૃષ્ટિ હીલાનો અનુભવ લેતા અને બીજી તરફ જનસ્વભાવ અને લોકપ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરતા મનુષ્યો સાથેની વતનીતી કે તેના વર્તન અને ચારિત્ર્યો જોયો અનુભવ મેળવી નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે છે, તેવોજ એઓ સૃષ્ટિ-સૂચકમાં બાળી જઈ કહતા હતા. “ મને પણ કુદરતી કૃતિ પર લક્ષ આપી તેનું વર્ણન અપદ્ધમાં આનંદ આવે છે.” આમ નેઓ કહેતા.

સ્વર્ગસ્થની છાંદગીના અતમુધી તેના સ્વભાવમા આ તત્વો પ્રધાન હતાં. નેઓ કુદરત અને મનુષ્યનું ઐક્ય અનુભવમાં અને તેમાંથી અનેક ચમત્કૃતિઓ ઉપજાવી કાઢવામાં પોતાનો સધળો સમય મગતા હતા; અને પરોક્ષ કે અપરોક્ષ એમાંથી અનેક દર્શનો નેઓ ઉપદિષ્ટ કરતા હતા. આ આંતર્ગત વિશ્વને એઓ ‘સ્વપ્ન’ શબ્દથી ઓળખાવતા અને એવા ઉદ્દેશથીજ આ લઘુ લેખને પણ એમણે ‘સ્વર્ગનું ‘સ્વપ્ન’ એ ઉપનામ આપેલું છે એ વિશ્વસ્ય એમની

તણીનનાનો અનુભવ થજામરા પરિચિત જનોને અપરોક્ષ થયો હતો; નેમજ એમનાં કાળો અને લેખો દ્વારા એ વાત મર્મજો પણ સમજી શકશે. મદને એ અનુભવ ઘણીવાર થયો છે: વિશેષે કરી જ્યારે અમે દાસ્તીરના પ્ર-
દેશોમાં ફરતા હતા ત્યારે હું એમનાથી જુની નાડીમાં બેસતો હતો; માંજે મુકામે પહોંચી જ્યારે અમે બેળા થઈ બેસતા અને હું એમને આજે આખા દિવસમાં શું જોયું એ જ્યારે પૂછતો, ત્યારે નેજો કહેતા કે: અહીં (દરગાહની પાલસુર-વાળા મહેલ) અને મહેલ (૨૧ અ. પ્રાચુજીવનદાસજાઈ) તો વખતો વખત કંઈને કંઈ વાતચીત કરતા હતા, પરંતુ, મહુ તો સ્વપ્નાં ગોઠવતો હતો, મદને તો જામતાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. અહીં કાઠિયાવાડમાં પણ અમે ઘણીવાર ગા-ડીમાં સાથે ફરવા જતા અથવા દાડીમાં બેસી તળાવમાં ફરતા, અથવા સાંજ સવાર કેટલાક મીત્રો બેળા થઈ સાહિ-ત્યતા અગર એવા કોઈ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતા, અને રસ-બરી વાતો આણતી, ને દનિઆન એજો જાહે કેમ આમારી મંદલીમથી અત્રાપ થઈ ગયા હોય! અમારા સહવાસથી જાહે કેમ છટકી ગયા હોય! એમ માંન્ય ધારણ કરી
સ્વપ્ન જની જતા અને કોઈ અન્ય સંદર્ભમાં લીન થઈ જતા! આજતા પ્રસંગો અને વિવાદો એમ એમ જ્યારે એમનો કંઈ અભિપ્રાય પૂછતા, અગર ચર્ચાનો વિષય શું છે તે જણા-વવાનું કહેતા ત્યારે ઉપર કહેલી સમાધીનું અમને અનેવાર જ્ઞાન થતું. જાહે ઉપમાંગા જામતા હોય એમ 'હોંકારો'

આપી, ખડખડ હસી પડતા, અને કહેતા કે : હું અહીં ન હોઉં.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ કાશ્મીરનો પ્રદેશ નિહાળવાને સ્વર્ગસ્થ બહુજ ઉત્સુક હતા. રાવલપિંડીથી એમણે એક પત્ર રા. રા. જોશી માસ્તર ઉપર લખેલું છે તેમાં કાશ્મીરનો પ્રવાસ પોતે કયા દૃષ્ટિ બિન્દુથી કરવા તત્પર થઈ રહ્યા હતા એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે :

- “ ઘાઘસરૌચ કાશ્મીર ગયા છે. ઠાંગા બિલકુલ ગળતા ”
 “ નથી તોપણ રરમી તારીખ સુધી રાહ જોવા અમારો ”
 “ વિચાર છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે યાવ છે. કાશ્મિર જવાની ”
 “ સુચના આપે જ આપી હતી, આપના કહેવાથીજ અમે ”
 “ ત્યાં જવા ધાર્યું હતું, આપજ સાથે આવવાના હતા. ”
 “ આપ વિના અમારે કાશ્મિર નજ નહું એવી જ ઇચ્છા. ”
 “ રની ઇચ્છા હોય એમ જાણે છે. હજી કંઈ નહીં નથી. ”
 “ આજ ઘણુંકરી નહીં થશે પરમાત્માની કૃપા હશે તો ”
 “ આપણે ખીજ કોઈ વખતે કાશ્મિર જશું અને એ આ- ”
 “ નેદ અને મળ કોઈ જુદીજ તરેહની થશે. કાળીદાસનો ”
 “ દેશ તેને સમજનાર શિવાય નજ જોવો, એમ લાગે છે, ”
 “ અને તેથી જ તે અમારો અનાદર કરે છે.”

(કલાપીનું પત્ર, તા. ૧૭-૧૦-૬૧),

✓ આ સમયે પોતે સરસ્વતિચન્દ્ર અને કાદમ્બરી વાંચતા હતા. અગે જેમ જેમ એ પ્રદેશ નજીક જતા ગયા તેમ તેમ એઓનો અનંદ વધતો જ ગયો ; અને અમે એ પ્ર-

દેશોમાં બન્યા તેટલો સમય તો એઓ કાંઈ અવર્જનીય સુખ મેળવતા હોય એમ સૃષ્ટિ સૌન્દર્યમાં લીન થઈ જતા. એમના હૃદય ઉપર આ પ્રદેશો નિહાળવાથી થએલી અસર અને તત્ત્વદ્વારા સ્ટુતી આવતા સંસ્કારો તેમજ વિચાર કલ્પના પ્રથમ આ લઘુ લેખમાં આલેખાયેલ છે. અને તત્પશ્ચાત્ત એમના સર્વ કાવ્યો એ સંસ્કારોથી સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિત થયેલાં છે. વિશેષે કરીને ‘કુદરત અને મનુષ્ય’ અને ‘મનુષ્ય અને કુદરત’ એ બે કાવ્યો આને અંગે અવશ્ય વાંચવા જેવાં છે. એમણે પાછળથી વર્ણવ્યાંદિ વાંચ્યા, અને તેમાં પણ એમને જે રસ અને આનંદ મળ્યો, તથા સરલતાથી એ સાહિત્યનું મહત્ત્વ અનુભવી અનુકરણ કરી શક્યા તેનું કારણ પણ આ પ્રદેશનું પ્રત્યક્ષ દર્શનજ છે.

રા. જોશી માસ્તરે પ્રદીપ્ત કરેલા સંસ્કારો વિશેષ વિશેષ વિસ્તરવા લાગ્યા અને એ રસની એટલી બધી તો લગની લાગી, કે પાછળથી મેધદૂતમાં કાવ્યો અસલ સંસ્કૃત ભાષામાં બહુવા માંડ્યા. એને માટે એક ખાસ શાસ્ત્રીજી રાખેલા હતા. એ શાસ્ત્રીજી મહારા એક પત્રના ઉત્તરમાં કાશ્મીરના પ્રદેશોના સંસ્કારોને હિંદીમાં લખે છે કે :—

“ પ્રત્યુત્તરમાં નિનતિ કે, આપ લખો છો તેવા કાશ્મી- ”

“ રના વર્ણનને અનુરૂપ શ્લોકો મેધદૂતમાં છે નહીં, તથાપિ ”

“ કૃપાણુ કાંકર સાહેબ બ્યારે મેધદૂત વાંચતા હતા ત્યારે ”

“ એમને કાશ્મીરનું સ્મરણ વાળું થઈ જતું અને કંટલા- ”

“ એક શ્લોક બહુ પ્રિય લાગેવા ; તે મહેના ચોરાએક એમ ”

“ હરીને કે શીજી રીનિએ ઉપોદ્યાતની પૂર્વે મોઢો મૂકવા ”
 “ ધારો તો મુદાપ તેવા છે. જે માટેના ચોદાએકની યાદી ”
 “ આપું છું. ”

સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનું અવલોકન એઓ કયા દ્રષ્ટિબિન્દુથી કરતા એ એમનાં કાન્યો સ્પષ્ટ જતાવી આપે છે. આ લેખના મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર પણ એવા બે-ચાર દ્રશ્ય-અંતો આપવામાં આવ્યા છે. પ્રથમમાં શું સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યના વિષયોમાં કે શું ઐતિહાસીક વિષયોમાં—મર્વમાં એઓ તપ્તીન યર્જનતા : જૂના મકાનો અને ખંડીએગે, પડી ગયેલા કોટ-પીઠાએ અને મહેલો, દેવાલયો અને ગરજીરો, એમ દરેક સ્થળે એ સર્વનું પારીક અવલોકન કરતા. તે તે સમયનો ઇતિહાસ જાણે કેમ પોતે જાને અનુભવના હોય એમ એ વત્ત જની જાણ, એમાંથી અનેક પ્રકારના સાર ખેંચતા દિલ્હીનો કિલ્લો અને જોવા મળ્યા ત્યારે તેનાં અનેક નિહાર જૂવનો જોઈ, તે તે સમયના ઇતિહાસમાં પ્રવૃત્ત યજ્ઞ એનાં અનેક ચિત્રો અખતે આપતા. ✓ આમાં દિવાને—ખાસમાં જે સિવા ઉપર મયૂરાસન રહેતું હતું તે સિવાપર પોતે બેસી, તે આસન ઉપર બેસનાર પાદશાહોનો અને તે સમયની હિન્દની સિયતીનો જાણે કેમ પોતે પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેતા હોય એમ તેમાં જોઈ ઉતરી તેનું વર્ણન આપ્યું હતું. ધણીવારનો આ બધો બવલાર માનસીકજી આવતો હતો. પાદ્યદ્રષ્ટિએ તો અમારી સાથે આંટા ચારતા હતા અને કોઈ કોઈ સમયે પ્રમોદા ઉત્તર આપતા હતા. પરંતુ કવચિત્ એમની મુખ્ય મુદ્રા ઉપરથી

અને બહુ વાર અમે જ્યારે ઉતારે આવી, નીરાંતે એકલા બેસતા ત્યારે પોતાથી સ્વતઃ એ વિષય છેડી, એનાં એવાંને બંધ અને સસિક જતાંતો આપતા અને બોધમય નિષ્કર્ષ બેચતા, કે એ આનંદમાં કલાકોના કલાક ક્યાં વ્યતિત થઈ જતા તે પણ અમારા જાણવામાં રહેતું નહિ.

દિલ્હીના દિવાને-ખાસમાં એક એવી પર્શીયન બેત કોતરેલી છે કે : “પૃથ્વી ઉપર જો ક્યાંય પણ સ્વર્ગ હોય તે તે અહીં છે, અહીં છે, અહીં છે.” આ બેત રા. બ, પ્રાણુ-શ્રવનદાસભાઈએ વાંચી સંભળાવી અને તેનો અર્થ પણ કહી ખતાબ્યો. આ સાંભળી સ્વર્ગસ્થિ કહ્યું કે : કેટલી બધી અતિશયોક્તિ કરી છે ! પૃથ્વી ઉપરની ખરી સ્વર્ગભૂમીતો કાશ્મીરજ છે. કોઈ કાંઈ અહિં કૃત્રિમ સોબા કરી હશે, પરંતુ આજેનો તેનું નામ નિશાનપણ રહ્યું નથી ; ત્યારે કાશ્મીર રૂપી કુદરતનો ખગીચો—પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ—તો સદા સર્વદા મનુષ્યોને એજ દર્શન દીધાં કરશે.” આટલું કહી એ બેત તેના અર્થ સાથે પોતાની નોંધ પોતામાં લખી લીધી. આ બેત આ લખુ ભેખના મુખ-જુટ ઉપર આપેલી છે.

આ પ્રવાસમાં એમણે જે જોયું અને જે અનુભવ્યું તેણે તેના બાકીના શ્રવન ઉપર બહુ મોહારી અસર કરી હતી. દિલ્હી, આગ્રા અને દિગનાં જૂનાદિમાં, પાણીના કુવારા, વગેરેની કૃત્રિમ પણ અદ્ભૂત રચના જોઈ તેઓને બહુ આનંદ થયેલો. શીતલતાના દરેક ઉપચારો એમને બહુ પ્રીય હતા, અને એવે રમણે એમને આનંદ દર્શ થતો. કાશ્મીરના પ્ર-

દેશમાં એક સમયે અમે ચમ્પે-શાહી નામની સુંદર જગ્યા
 નેવા ગયા હતા. એ ચમ્પે નેષ તેઓ તેની પાસે જ બેસી
 ગયા અને એ શીતલ અને સ્ફટિક સમાન સ્વસ્થ જલની
 સાથે બાલચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. એ જ સ્મૃતિ એમણે પાછળથી
 'ગોપીચંદ્ર અને મેનાવતી' નામક પોતાના લખેલા સંવાદમાં
 તાજ કરી છે. અને મેનાવતી પાસે જે ચમ્પે શીતલ જલો-
 પચ્ચાર સંબંધે કહેવડગ્યા છે તે જ એમની એ સમયની
 એણે હતી એ મને બહુ સારી રીતે હજી યાદ આવે છે. આ
 લઘુ લેખમાં પણ તત્ સંબંધે ઇસારો કરેલો છે. (પૃષ્ઠ ૨૧).
 ✓ વળી હુરિદ્વારમાં એક સમયે ઉગ્રાક્ષમાં અમે સહુ ગંગામાં
 સ્નાન કરવા ગયા હતા; કાર્તિક માસ હોવાથી ઠંડી બહુ સખ્ત
 પડતી હતી, ધણીખરા થરથરતા થરથરતા કીનારે બેસી ન્હાતા
 હતા, પરંતુ પોતે તો સ્વચ્છ અને શીતલ જલનો જે વિસ્તાર-
 વાળો પદ તેના હૃદયને કાષ્ઠ અવર્ણનીય આનંદ આપતો
 હતો તેમાં ન્હાવા માટે, મ્હને હાથથી ધમરડી આગળને આગળ
 ચાલ્યા એમને એ સમયે તરતા આવડતું નહતું, તો જો કે
 એ કલા શીખવાની તેને વખતો વખત બહુ હોય થઈ
 આવતી હતી. મ્હને જેમ જેમ અંદર હિંડાણમાં વધતા જતા
 જલ પ્રતી જેવવા લાગ્યા, તેમ તેમ હું મજરાવા લાગ્યો. તાજ
 વધતું ગયું, તે એટલે સુધી કે અમારા બન્નેના પગ સ્થિર ન
 રહ્યા અને એકાદ ગોથું પણ ખાધું! મ્હેં જોર કરી એમને
 જેમી લીધા; પરંતુ આવે સમયે પણ એઓતો હરતાજ હતા.
 ! એમણે મ્હને કહ્યું કે : 'વાહ! કેવી મજા! કેવું ટા-ડું'

પાણી ! કેટલું સ્વચ્છ ! બહુ ગરમત આવી ! બલા, કદાચ
યોડું તણાયા હત તો કેવો આનંદ આવત ! કેવો અનુભવ
થાત !, ખારું હૃદયનો ચડકતું હતું અને કંઈમાં માસ પણ
સમાતો નહતો.

અહીં દેસમાં આવ્યા પછી પણ એમનો એ શાખ દિવસે
દિવસે વધેનોજ ગયો. સુદૃઢ લીલાના મનહર દેખાવો જ્યાં
જ્યાં હોવાનું તે સાંભળતા. લાં લાં જતા. ગીરના વિશાલ
જંગલ માટે એમણે ધણું સાંભળેલું અને તેથી એક સમયે
એવી પણ યોજના કરી કે બહુ શ્રમ વેડીને એનો પણ
કેટલોએક વિભાગ જોઈ આવ્યા. વસંતાદિ ઋતુઓમાં કુદરત
જ્યારે તેના પૂર જાહારમાં દોષ તારે ઉપાકાળમાં, હજુતો
આકાશમાં તારકો ઝગમગતા હોય તેવે સમયે, એક જે મિત્રો
અને જે આર પરિચારકો સાથે તેઓ આશ્ચર્ય થઈ બહુ
હાંબે મુઠી કરી આવતા : અને તે સમયે સુદૃઢ સૈન્યના
ધડી ધડી બદલાતા અનેક બળ્ય દેખાવો જોઈ આનંદ લેતા
અને પોતાના હૃદયમાં ચીતરી રાખના. ✓ સમયે સમયે ધીટ
પ્રશ્નોની ધટા અને પાણીનાં વહેણોએને તીરે કે કોઈ સારા
રમણીય વન-ઉપવનોમાં ઉજાજી કરવા પણ નીકળી પડતા.
આમાં એઓને બહુ આનંદ આવતો. એમણે પોતા પરત્વે
ખરેજ કંઈ છે કે :

“ નથી નથી મુજ તત્વો વિચિથી જેણ લેતાં ! ”

“ હૃદય મમ ધડાતું અન્ય કો વિચિ માટે ! ”

“ જગત સાધુ મળે છે ચર્મ ને હાડકાં આ,”

“ રહી જગતણી ગ્રન્થી માત્ર આ સ્થૂળ સાથે,”

સ્વર્ગસ્યે કાશ્મીરમાં માત્ર સૃષ્ટિસૌન્દર્ય જ લેખું છે અને વર્ણવ્યું છે એમ નથી. એમને એ પ્રસંગે ઘણી ઘણી બાબતો ઉપર વિચાર આપ્યા છે. ✓ રાજાઓ કેવા હોવા જોઈએ, અમલદારો કેવા હોવા જોઈએ, પ્રાણી લાલન પાલન કેવી રીતે થવું જોઈએ, હિન્દની અવનતિનાં મૂખ્ય કારણો શું છે, ઉન્નતિ શી રીતે થઈ શકે, આર્યોની ધર્મ બાવના અને કુલ-ગર્યાદા કેવી હતી, મનુષ્યોને કેવી કેળવણી મળવી જોઈએ વગેરે વગેરે અનેક મહત્વના વિષયો ઉપર એમણે પોતાના ઉછરતા પરંતુ પકવ બુદ્ધિને શોભા આપે તેવા વિચારો આ લઘુ લેખમાં અત્યંત યોગ્ય ધણા આપ્યા છે. રા, ભાષા શ્રી ચન્દ્રશંકરે પોતે લખેલા ઉપોદ્ધાતમાં આનાં કેટલાંએક ઉદાહરણો બહુ સારી રીતે આપેલાં છે એટલે અહીં પુનરાક્રિત કરવી એ ઉચિત નથી. એટલું જ કહેવું ખસ યરો, કે સ્વર્ગ-સ્થની માનસીક સૃષ્ટિનું પ્રથમ દર્શન આ લઘુ લેખમાં થાય છે ; આ પ્રવાસે એમની ભવિષ્યની જીંદગી ઉપર બહુ અસર કરી છે ; અરૂં કહીયે તો એમની જીંદગીનો સ્વતંત્ર પાથો અહીંથી જ નીકળે છે. કેમકે, આ લઘુ લેખમાં જેમ અત્યંત -સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તેમ સ્વર્ગસ્યે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય સાથે જન સ્વભાવનું અને જગતના માનસીક ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરવાનું અહીંથી જ શરૂ કરેલું છે અને તે પછી એવા પ્ર-

સંગો મેળવવાની કોઈપણ તક ખાલી જવા દીધી નથી એમ બહુ વાર પરિચિત જનોએ અનુભવ્યું છે.

આ લઘુ લેખ લખતી વખતે સ્વર્ગસ્થે સ્વપ્ને પણ ધારણું ન હતું કે, એ આમ પુસ્તકના રૂપમાં અયવાતો કોઈ બીજી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. રા. જોશી મારતર કે જોશી આ કાશ્મીરના પ્રવાસના નિમિત્તરૂપ હતા, તેના આગ્રહથી તેમના ઉપર પોતે જે કંઈ લેખો અને અનુભવો તે મત્ર દ્વારા લખી મોકલ્યું. એ પત્રોનો સંગ્રહ તેજ આ પુસ્તક, સ્વર્ગસ્થે જ્યારે પોતાના પત્રો આવા સ્વરૂપમાં જોયા ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થયું.

આ સ્થળે વાંચકવર્ગને એક બીજી પણ મૂહાની વાત કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે : સ્વર્ગસ્થે કલાપીના અસાર કુધીમાં જોડલા લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે સર્વ એવીજ રીતિએ થયા છે. કોઈ નહિ ને કોઈ હેતુ ને ઉદ્દેશી પોતાના મિત્રોને કે કોઈ પરિચિત વ્યક્તિને પોતાનું હૃદય જણાવવામાટે જે કંઈ એમણે લખ્યું તે આમ લેખોના રૂપમાં પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવામાં આવ્યું. કેટલુંએક એમની હખાતીમાં અને કેટલુંએક ત્યાર પછી. પરંતુ તલુવા જેવું એ છે કે એ સર્વ એમના પ્રથમ મુસ્દા (first drafts) રૂપમાં છે. પ્રસ્તાવ લેખ પ્રસિદ્ધ થયા પછી એમને લખ્યું કે એ બહુ અશે અપૂર્ણ છે ; એટલુંજ નહિ પણ હજી એમાં પછું વિશેષ ઉમેરવા જેવું રહી જાય છે અને તેથી એ દાર્જ તેણે હાથમાં લીધું. સ્વર્ગસ્થના સતત પરિચયમાં રહેતા રાઝીજી એ પ્રસંગમાં મૂકે લખે છે કે :

" ખીજું કાશ્મીરના પ્રવાસની મૂળ પ્રત—લખેલી અને "
 " એક પ્રત હપાએલી—જન્ને સુધારવા માટે કૃપાળુ ઠાકોર "
 " સાહેબે આગળ મને આપેલી હતી, જે એમનીએમ મારી "
 " પાસે પડી છે. મને વાદ ન હતી. આપને હવે તો શું "
 " ઉપયોગી થાય ? પરંતુ હપાએલી પ્રત છે તે મણીભાઈ "
 " નમુનામાં સુધારી હતી તે છે, અને તેમણે તેમાં સુધારતાં "
 " કટક્તિએક ન્હાની ન્હાની સુચનાઓ કરેલી છેએકમાં છે. "
 " જે આપને કામ લાગે તો મોકલી આપું. "

આ જન્ને પ્રતો મહેં મંગાવી લીધી છે અને હાલ મહારી
 પાસે છે. આ સિવાય રા. જોશી માસ્તર ઉપર મોકલેલા પત્રો
 પણ એમણે મહેં કૃપા કરી આપેલા છે, જે માટે એમનો
 હું આભારી છું.

. સ્વર્ગરચના જે ત્રણ લેખો સસ્તા સાહિત્ય તરફથી પ્ર-
 સિદ્ધિમાં મૂકાએલા છે તેને અંગે પણ એમજ જન્નું છે એમ
 કહી શકાય. સ્વર્ગરચને બરાબર સમજવાને તેમના સઘળા
 લેખોનું ખારીક અવલોકન હોવું જોઈએ, તથા પ્રસંગોપાત તે
 ઉપર કરેલા સુધારા વધારા અને દીપ્પત્તો વગેરે પણ જોઈ
 જવાં જોઈએ ; નહિતર ખૂબો બહુ મહોટી યથા સંભવ છે.
 સસ્તા સાહિત્યવાળા આટલિમાં પણ એમજ જન્નું છે. આ
 વાત મહેં એ સંરચના ઉત્પાદક પૂજ્ય સ્વામીશ્રી અખંડ-
 નંદજીને દંકામાં નિવેદન કરેલી છે. વાંચકવર્ગને મહારા કહેવાનો
 આશય સમજાય એ હેતુથી એ પત્ર આ લખુ લેખના પરિચિત
 ત્રીજા તરીકે છેવટમાં આપવામાં આવેલ છે.

૨૧. ૨૧. મણિચંકર રત્નજી લલિત કાલમાં 'માલા અને * પ્રદિકા' એ નામનું શ્રી કલાપી વિરચિત નૌવેલ હપાવ્યાનું સાંબળ્યું છે. આપે નામે સ્વર્ગસ્થે કોઈ નૌવેલ લખ્યું હોય એ મ્હારા જાણવામાંતો આથી જ આવ્યું. 'કાન્તનો દિનચર્યા લેખ' એવા મયાળા નીચે સ્વર્ગસ્થે મોડું લખેલું છે અને તેને ૨૧. ૨૧. મણિચંકરે ઉપરોક્ત નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું હોય તો એ એક જૂદી વાત છે પુસ્તક જોયા પછી એ સમન્ધમાં વિશેષ કહી શકાય.

વિદેહ-કૈવલ્ય મણિલાલ નજુભાઈએ પ્રસ્તુત લેખ સ્વર્ગસ્થ કલાપીની ઇચ્છાથી તપાસી જે કંઈ સચનાઓ કરી છે તે માહેલી કેટલીએક અત્ર આપવાથી તત્ સંબંધે વિશેષ જાણવામાં આવશે, અને તેથી એ પણ પરિશિષ્ટ ખીલ તરીકે ઉપર આપેલ છે.

આ લઘુ લેખ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતાં બહુ લેખાણુ થયું છે, સ્વર્ગસ્થનું સાહિત્ય જ્યાં ત્યાં એવી રીતિમાં વિખરાયેલું પડેલું છે, કે તે જોળવતાં દિવસોના દિવસ ચાલ્યા જાય છે, જેઓ સ્વર્ગસ્થના સર્વ બ્યવહારથી પરિચિત નથી તેને આ ખ્યાલ આવે તેમ નથી. પરંતુ એ વાત જોના જાણવામાં છે તેને જ્યાં સુધી અમૂક લેખને લગતી સર્વ સામગ્રી ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવાનું યોગ્ય ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

કાસ્તીરના પ્રવાસ દરમીયાન અને તારાગાદ દુરતમાં

કેટલાંક કાવ્યો પણ શ્રી કલાપીએ લખેલાં છે અને તે 'કલા-
પીના કેશરવ' એ નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં નથી.
આવાં સર્વ કાવ્યો હસ્તગત કરી આ લેખમાં મૂકવા ધારણા
હતી, પરંતુ હસ્તુસુધી જ્યાં મળી શક્યાં નથી. જે મળ્યાં છે
તેમાંથી નમૂના તરીકે માત્ર યોગ્ય આ લેખને છેડે પરિચિત
પહેલા તરીકે આપવા ધારેલાં, પરંતુ આ પુસ્તકનું કદ ધાર્યા
કરતાં વધી જવાથી હવેપછીના આ અન્યાવસિના અંકમાં
આપવામાં આવશે.

આવા સંયોગો વચ્ચે જે વિશ્લેષ થયેલ છે તે ગાઢ
વાંચક વર્ગની ક્ષમા આહુ હું. હવે પછીના અંકો જનતી
ત્વરાએ પ્રસિદ્ધ કરવા ધારણા છે.

સ્વર્ગસ્થના આંતર સંસ્કારનું આટલું દિગ્દર્શન કરાવ-
વાનો હેતુ એટલોજ છે, કે એથી કરી વાંચક વર્ગને લેખનો
મર્મ સારી રીતે સમજાવ. સૃષ્ટિ લીલાનો પરોક્ષ કે અપરોક્ષ
અનુભવ કરવામાંજ એમણે પોતાનું જીવન ગાળ્યું છે. બ-
વહારીક વિષયોમાંતો એમની વૃત્તિઓ ઉવટ સુધી ઉપરામ
પામેલી રહી હતી. હાં તો સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યું
એવવા જ્યારે એનો અભાવ હોય ત્યારે એ ખામી પુસ્તકોથી
પૂરી પાડવી એજ એમની ટેવ હતી; અને એજ એમની
કમ્બો હતી. એક રથએ લખે છે કે :

“ સગીશ નહિ હવે હું મિત્ર, સ્ત્રી, બાલકોથી,”
“ છત્રીશ, જની શકે તો, એકલાં પુસ્તકોથી.”

કાશ્મીરનો પ્રવાસ પુનઃ એકાદવાર કરવા સ્વર્ગસ્થની પ્રબલ ઇચ્છા હતી એમ વાંચકર્તૃર્ગ સારી રીતે જાણ શકેલ હશે. પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છા એથી કંઈ જુદીજ હતી એ સિદ્ધ થયું. જો શ્રી કલાપીની એ ઉલટ ઇચ્છા પાર પડી હત તો સાહિત્યને કેટલો બધો લાભ મળત તે હવેતો ગાત્ર અટકળા લેવાનુંજ છે.

૨૧. ભાઈ શ્રી ચન્દ્રશંકરે આ લઘુ લેખનો ઉપોદ્ધાત મ્હારી વિનંતિ ઉપરથી લખી મ્હને બહુ ઉપકૃત કર્યો છે એક રીતે જોતાં લેખક પ્રત્યેના એમનો પ્રેમ એ ઉપોદ્ધાતમાં ઝળકી રહે છે. કેમકે આ લઘુ લેખ તેમાં સમાજેલા વસ્તુથી જેટલો આકર્ષક છે તેના કરતાં સહસ્ત્રગણો વિશેષ આદરણીય તેના ઉત્પાદકને લાગે છે. સ્વર્ગસ્થનો આ પહેલેજ પ્રવાસ છે ; સ્વર્ગસ્થની પ્રગતિનું આ ખીજક છે કે જેમાંથી શાખા પ્રથાખા યુક્ત સખતપુષ્પફલાદિ સમ્પત્તિ પ્રસરી રહી છે. આ સર્વ ૨૧. ભાઈ શ્રી ચન્દ્રશંકરે અંતિમ વિભાગમાં સહૃદયતાથી પ્રતિપાદન કરેલું છે અને તેને લીધે આ લેખ વાંચતાં વિશેષ આનંદ આવશે. આનું માન સર્વોંશે ૨૧. ભાઈ શ્રી ચન્દ્રશંકરને ઘટે છે.

મ્હારા કનિષ્ઠ બન્ધુ 'લલિતે'—૨૧. ભાઈ શ્રી જન્મ-શંકર. માહાશંકર યુગ્યે—આ લેખનાં પ્રુદ્ધશીટસ સુધારવામાં મ્હને મદદ આપી ઉભય રીતે શ્રદ્ધા અદા કરી છે. આ વાત અહીં સપ્રેમ મુક્તા આનંદ થાય છે.

આ અન્યાવશિન્ના અન્ય વિભાગોના ઉપોદ્ધાત લખવાની

એવું જુદા જુદા સાહિત્ય પ્રેમીઓને વિગતિ કરેલી છે જે પણ
હસિમૂત થશે એમાં મહેને સંદેહ નથી એઓ સર્વ તરફથી
મ્હારી વિનતિનો સ્વિકાર થયો છે એટલીજ વાત મ્હારે એ
સર્વનો ઉપકાર માનવાને પૂરતી છે.

છેતરતો એટલુંજ કહેવાનું છે કે : શ્રી કલાપીનું જીવન
અદ્ભુતામયરૂપ છે, એને સમજતાં જલ્દી સમય વીતશે. અત્યારે
તો એનાં છિન્ન બિન્ન સાહિત્યમાંથી જોને જેટલું મળ્યું અને
જાણ્યું તેટલું લખી રચતો અર્થ કરી, કવચિત્ ઉભયને હાની અને
કવચિત્ ઉભયને શોભા મળે તેવું થયે જાય છે. જેણે આદ્રતા
થી જનહૃદયને આર્દ્ર બનાવેલાં છે, જેણે સૃષ્ટિનાં મહાન
સત્યો રસ પ્રપૂર્ણતાથી બતાવેલાં છે અને જેની માતૃસીક
સૃષ્ટિમાં પિન્ડ-અક્ષાન્ડ એકવનું 'અનાલાપી ગાન' મધૂર
મધૂર પ્રસરતું જતું હતું, એવા એક બાલ-યોગીનો આશય
સર્વાંશો પરિપૂર્ણ થાય, એ મહાન સૂર બસરીશે ન થાય
અને ગુજરાતને ધીમે ધીમે એનો સર્વથા લાભ મળે એવી
ઉત્કૃષ્ટ જગાસા સાથે, ઉપરોક્ત સત્રાંતરગત ગદ્યને એજ
સૂરની મધૂર કેશમાં અત્ર ઉતારી કૃતકૃત્ય થાઉં છું. અસ્તુ.

શ્રી સુદામાપુરી.

પારબંદર.

} વિ. રૂપરાંકર ઉદયરાંકર એઓ.

ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા, ૧૯૧૮.

x x x x

“ ઘડી છાડીને ઘડમઘલ તારા જગતની ”

“ જરા ના આજે તો નિર્જન મહા જંગલ મહોં ;”

“ તરૂં પક્ષિમાંથી જરૂર મળશે કાંઈ કીમિયા, ”

“ જશે અન્ધાપો આ વુજ દુહ્યતો ત્યાં વિરહતાં. ”

x x x x

ઉપોદ્દાત.

“ ન્હાનકડા પુસ્તકને વળી ઉપોદ્દાત શો ? ” પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. ઉત્તર પણ દૂંકો છે. કલાપીના એક નિકટ સ્નેહી શ. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝાએ કલાપીના લેખોને અન્યાવલિના રૂપમાં પ્રકટ કરવાનું સ્નેહકૃત આદ્યું છે. તે આવલિનાં પૃથક્ પૃથક્ પુસ્તકોના ઉપોદ્દાત પૃથક્ પૃથક્ લેખકો પાસે લખાવવાની યોજના તે બાંહેબે કરી છે. આથી એક સારી અન્યાવલિ ઉપરાંત વિવિધ દૃષ્ટિઓથી કલાપીની કૃતિઓને તપાસનાર ઉપોદ્દાતમાલાનો લાભ પણ ગુજરાતને મળશે, અને તેનું માન શ. રૂપશંકરનેજ ધટે છે. તે યોજનાને અંગે “ કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન ” એ પુસ્તકનો ઉપોદ્દાત લખવાનું કાર્ય મહેને સોંપવામાં આવ્યું છે. માથા કરતાં પાંદડી મોટી ન થઈ જાય એ સાલુપણનું પ્રમાણસૂત્ર ધ્યાનમાં રાખી, લઘુ પુસ્તકનો ઉપોદ્દાત લઘુ જ રાખ્યો છે. પ્રકાશકની સૂચનાને અનુસરી, ઉપોદ્દાતનું સ્વરૂપ મુખ્યાંશો વિવેચનાત્મક રાખ્યું છે.

ગુજરાતના ન્હાના વાંચકવિશ્વમાં કલાપી વધારે ને વધારે વિખ્યાત થતા જાય છે, અને તેથી લેખની વ્યક્તિ (Personality) અને લેખની કૃતિ (Work) એ બન્નેના સંબંધમાં વધારે ને વધારે માહિતીની માગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. કાઠિયાવાડની કઠિન જમિમાં કલાપી જેટું કુમળું કુસુમ ક્યાંથી ? દેશી રાન્ધોના પ્રપંચમય વાતાવરણમાં

સુરસિદ્ધજી જેવા સાદા અને સીધા સાધુજન ક્યાંથી? સ્વાર્થ-
મય પરિસ્થિતિમાં આવો સ્નેહમય આત્મા ક્યાંથી? ભોગ
વેભવની ભૂમિમાં આવો સાદિસપ્રેમ ક્યાંથી?—આ અને
આવા અનેક પ્રશ્નો કલાપીની વ્યક્તિના સંબન્ધમાં ઉદ્ભવે
છે. કલાપીના જીવનની રજુ થયેલી રૂપરેખાઓ આછી છે,
અને તેમના જીવન વિષેની અજ્ઞાઓ વિચિત્ર છે. એટલે
તેમની વ્યક્તિ સાચા સ્વરૂપમાં હજી ગુજરાતને પૂરેપૂરી
પરિચિત નથી. “કલાપીના કેકારવ”ની પ્રસિદ્ધિથી રા.
કાન્તે કલાપીની કૃતિને વધારે પરિચિત બનાવી છે અને રા.
રૂપરાંકરની યોજના તેને હજીપણ વધારે પરિચિત બનાવશે
| એવી આશા છે. એમ કહેવાય છે કે અર્વાચીન ગુજરાતી
કવિઓમાંથી કાષ્ઠની કવિતાઓ વધારેમાં વધારે વંચાતી હોય
તો તે કલાપીની છે. “કલાપીનો કેકારવ” એ કાવ્યસંગ્રહની
દ્વિતીય આવૃત્તિ ગુજરાતમાં આટલા ટૂંક સમયમાં થઈ એ
કલાપીના કાવ્યોની લોકપ્રિયતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. કલાપીનાં
કાવ્યો વિષે જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ દર્શાવનાર ચર્ચાઓ પણ
માસિક ત્રૈમાસિકોમાં પ્રકટ થયે બપ છે “કલાપી સ્નેહી કે
કવિ”?—એ ચર્ચાનો મુદ્દો રા. કાન્તે ઉભો કર્યો છે. જેમ
જેમ કલાપીનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ વિશેષ થતો જશે તેમ તેમ
નવા મુદ્દા ચર્ચા માટે રજુ થતા જશે. હાલના ગુજરાતી
વાંચકોમાં કલાપીની કવિતા આટલી બધી લોકપ્રિય કેમ થઈ
હશે? માનવજીવનના સનાતન પ્રશ્નો તેમજ ભારત વર્ષના
અર્વાચીન પ્રશ્નો ઉપર કલાપીની કવિતા શો પ્રકાર નાંખે

છે ? કલાપીનો સ્નેહજીવનનો ખાસ કેટલે અરો સત્ય અને સમાજહિતની દૃષ્ટિથી સવામન છે ? અર્વાચીન તેમજ પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓમાં કલાપીનું સ્થાન શું ? અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યમાં કલાપીના પ્રકારના કવિઓ સાથેની હેમની તુલનાનું શ્લ શું આવે ? કલાપીની કવિતાનાં સારાં નરસા લક્ષણો શાં છે ? આના આવા અનેક પ્રશ્નો ચર્ચા માટે તૈયાર છે. વાદે વાદે જાવતે તત્ત્વગોષઃ—એ વચનમાં વિશ્વાસવાળા બંને પેટ બરીને ચર્ચા કરે, “ કાવ્યોની અને સ્નેહની વળી ચર્ચા શી ” ? એમ પૂછનાગ બંને ચર્ચાથી અભગ્રાપ દૂર હિમા રહે. તે બંનેથી આ લઘુ લેખનો પ્રદેશ જુદો છે, એટલે કલાપી વિષેની ચર્ચાઓના કેટલાક મુદ્દાઓનો ધસારો માત્ર કરી, પ્રસ્તુત પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો એ વધારે ગોચ્ય છે.

કલાપીએ માત્ર કાવ્યો જ લખ્યા છે એમ નથી હેમજે કેટલાક સારા ગદ્યતેજો પણ લખ્યા છે. “ કાશ્મીરનો પ્રવાસ ” એ એક ગદ્ય લેખ છે. કલાપીના ગદ્ય લેખોમાં “ કાશ્મીરના પ્રવાસનું સ્થાન શું ? એ પ્રશ્ન ચર્ચવા જોટલાં માધનો રજુ થવા હજી બાકી છે. આપણા પ્રવાસ માહિત્યમાં “ કાશ્મીરના પ્રવાસ ” નું સ્થાન શું ?—એ પ્રશ્ન પણ આપણે અન ચર્ચાશુ નહિ અત્ર તો માત્ર “ કાશ્મીરના પ્રવાસ ” વિશેજ લખીશુ. તીર્થયાત્રાના ધાર્મિક નિમિત્તે તેમ વ્યાપારના વ્યાવહારિક નિમિત્તે આપણા લોકો પૂર્વે પ્રવાસ તો કરતા જ હતા, પરંતુ હેનાં સ્થાયી સ્મરણચિન્હો સાહિત્યમાં જહુ ઉતપા નથી. જે સ્વરૂપમાં અગ્રેજી ભાષામાં પ્રવાસ સાહિત્ય (Literature

of Travel) વિવૃદ્ધ થયું છે, અને જે ઉપરથી ગુજરાતીમાં પ્રવાસ સાહિત્ય ઉભું થતું જાય છે તે સ્વરૂપનું સાહિત્ય આપણામાં પૂર્વે હોય એમ જાણમાં નથી. જીવનની સર્વ દિશાઓ સાહિત્યના સ્થાયી સ્વરૂપમાં સંક્રાન્ત થવી જોઈએ એ ખ્યાલ આગળ ઉપર હાથના જેટલો સ્પષ્ટ બાગ્યે હતો. સોફીયન અને સાહિત્યનો યથાર્થ સંગન્ધ સ્વીકારવા વિના સાહિત્ય સર્વતઃ સમૃદ્ધ થવાનો સંભવ ઓછો છે. પ્રવાસ સાહિત્યના બે પ્રકાર હોઈ શકે : (૧) કાલ્પનિક, અને (૨) વાસ્તવિક. વર્ણનશક્તિનો અમત્કાર દર્શાવવા અથવા ઉપયોગી જ્ઞાન આપવા એક પ્રવાસની કલ્પના કરી જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવે તે કાલ્પનિક પ્રકાર ; ખરેખર પ્રવાસનો જે વૃત્તાન્ત આપવામાં આવે તે વાસ્તવિક પ્રકાર. “ કાશ્મીરનો પ્રવાસ ” એ સુરસિંહજીએ જાતે પોતાના કેટલાક રનેલીઓની સાથે કરેલા પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત હોવાથી તેનો વાસ્તવિક પ્રકારમાં સંભાવેશ થાય. ન્હાના મ્હોટા લેખો દ્વારા આવું પ્રવાસ સાહિત્ય આપણામાં ધીમે ધીમે ઉભું થતું જાય છે એ બહુ આનન્દની વાત છે. પ્રવાસ સાહિત્યનાં ત્રણ અંગો હોઈ શકે (૧) વૃત્તાન્ત કથન (Narration), અર્થાત્ પ્રવાસનો ક્રમસર વૃત્તાન્ત આપવો તે, (૨) દૃશ્ય વર્ણન (Description) અર્થાત્ જોવા જેવા દેખાવોનું વર્ણન કરવું તે ; અને (૩) પ્રાસંગિક વિચાર નિવેદન (Reflection) અર્થાત્ પ્રવાસ દરમ્યાન જુદે જુદે પ્રસંગે ઉદ્ભવેલા વિચારો દર્શાવવા તે. જેમ પ્રવાસની શ્રુતિકા ઉચી, જેમ પ્રવાસીનો

ક્રમ અને પ્રવાસીના અનુભવો આકર્ષક, જેમ ત્રેસા જેવા દેખાવો મનોહર, જેમ હોના વિચારો બોધદાયક તેમ તે પ્રવાસપુસ્તકની મહત્તા વિશેષ. અત્ર સુરસિંહજી જેવો રસિક રાજવી પ્રવાસી છે, અને કાશ્મીર જેવા દિવ્ય દેશ દર્શક છે. તોપણી શો સંભર વાંચનારનો થમ અદન જવાનો !

ઉપર કહેલાં ત્રણ અંગોનું આત્મેષન કલાપીએ કેવી રીતે કર્યું તે આપણે પૃથક્ પૃથક્ તપસીયું પ્રથમ વૃત્તાન્ત કથનનું અંગ લઈએ. કાશ્મીરના પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત પોતાના શિક્ષકના ઉપર લખાયેલા પત્રના રૂપમાં રજુ થયો છે આ રૂપથી ફેટલાક એવાં અંગત તરંગો સાંપડી શક્યા છે કે જે કેવલ ખંડારના જ વાંચકો માટે લખાયેલા વૃત્તાન્તમાં બાંધે આવી શકત. અંગત તરંગો યોગ પ્રમાણમાં હોયનો પ્રવાસ પુસ્તક વધારે રમ જાડું લાગે એ રપટ છે. મનુષ્યને મનુષ્યના અનુભાવનમાં કંઈક એટલે જ રસ પડે છે. કલાપીએ આપેલા વૃત્તાન્તમાં અંગત તરંગો જાડું થોડા પ્રમાણમાં છે નથી તે એવા પ્રકારનાં અથવા એટલા અંશમાં કે જેથી હૈમના અંગત રનેલીએને જ હૈમાં રસ પડે ; કે નથી તે એટલાં એટલાં કે વ્યક્તિત્વહીન શુદ્ધ વર્ણન જેવું લાગે. અંગત તરંગોનું મોઝ પ્રમાણ જગતનાં કલાપીની વૃત્તાન્ત કથનની દક્ષ સામર્થ્ય છે. જાતી અને આવતી વખતના વૃત્તાન્તોમાં પુનરક્તિ ન થાય એ બાબત ઉપર ગ્રંથેકું કલાપીનું લક્ષ હૈમનું રસિકત્વ સૂચવે છે, પરંતુ તે પુનરક્તિના દોષમાંથી મુક્ત થવા માટે હૈમણે લીધેલા માર્ગ જરા કૃત્રિમ લાગી

નય છે. સમગ્ર પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત વાંચકથી જગજગ અનુભવી
 ચક્રાવ તોટલા માટે ને ક્રમસર લખાવો જોઈએ. આ ક્રમ
 કલાપીએ ઘણી આરી રીતે સાચવ્યો છે. અને તેથી વાંચક
 પણ લેખકની સાથે પ્રવાસ કરતો હોય એમ લાગી નય છે.
 કલાપીના મંડલના અનુભવોમાં કાંઈ ખાસ ચમત્કાર નથી ;
 પરંતુ સાદા અનુભવો સાદા રૂપમાં રજુ થયા છતાં વાંચકનો
 રસ કાગમ રહે છે એ જ લેખકની કલા છે. એકંદરે આખા
 પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત એવી રીતે લખાયો છે કે જેથી વાસ્તવિક
 પ્રવાસનું યથાસ્થિત ચિત્ર આલેખાય, જેથી સામાન્ય વાંચકને
 તે પ્રવાસનો રસ બર્ષો ખ્યાલ આવે, અને જેથી કાશ્મીરનો
 પ્રવાસ કરવા ઇચ્છનારને માર્ગ દર્શક સૂચનાઓ મળે. આ
 ત્રણે વસ્તુ સાચવવામાં અને પુસ્તકને નવલકથા જેવું રસમય
 બનાવવામાં વૃત્તાન્ત નિવેદનની સફલતા કલાપીએ દર્શાવી છે.
 કાશ્મીરના લોકો કેવા છે, લેખના આચાર વિચારો કેવા છે
 વગેરે હકીકત આ પુસ્તકમાંથી સારી રીતે મળી શકે તેમ છે.

હવે અંગ લખએ દૃશ્ય વર્ણનનું. વાંચનાર ! સૃષ્ટિ લીલા
 જોઈ તારું હૃદય અગમ્ય બાવોથી કદી ઉભરાયું છે ? તે
 બાવો તારા સહૃદય રોહિનીને જણાવવા ત્વે કલાપી પ્રવાસ
 કર્યો છે ? તો જ સમજી શકશે તું કહિના વર્ણનોની. સૃષ્ટિ
 લીલાના સામાન્ય દેખાવોથી તરવરી રહેતા સામાન્ય હૃદયના
 બાવો પણ જો કવિની લેખિની કે ચિત્રકારની પાંખી પૂરી
 રીતે પ્રતિબિંબ કરી શકતી નથી, તો શો સંભવ. સ્વર્ગરૂપ
 કાશ્મીરનાં દિવ્ય દૃશ્યોનાં તાદરસ વર્ણનોનો ? ક્યાં એ સ્વર્ગીય

રમ્યતા અને ભવ્યતા અને ક્યાં માનવકૃત કૃત્રિમ સંપ્રદયિત્રો !
એવા દિવ્ય દૃશ્યો દેખતાં કયો રસિક નથી અનુભવતો કે

“ સ્વપ્ન ક્ષણમાં, કુપ્ન ક્ષણમાં હૃદય મુગ્ધ થઇ જાય છે,
સમજું નહીં, - સમજું નહીં, - અન્તરગદી કંઈ થાય છે.

x x x x

જે જે અનુભવ થાય છે, ઉરમાં સહુ યમી જાય તે,
ના દિવ્ય દૃશ્યો દેખતાં આ દિવ્ય લેણ ધરાય છે ;
જમ એમ ચાહે દિલ કે—જોયાં કંઈ, જોયાં કંઈ,
જોયાં કંઈ, મોજાં કંઈ, —ઝીલું ઝીલું ગાયાં કંઈ ? ”

અને કયા રસિક જનના હૃદયમાં નથી ઉદ્ભવતો એ અસંકિત-
નો અસંતોષ કે

“ સમજું નહીં જો બન્ધુ કે તો સમજવી કેમ શકાય એ ?
જાને જ જે સમજે ન તે શું અન્યને સમજાવશે ?
દિલ ખંડાર નીકળવા ચહે—પશુ દાર તો જડતાં નથી ;
પ્રભુ ! જો દીધી હો લાગણી તો વાણી હાં દીધી નહીં ? ”

અનન્તને સંપ્રદેશમાં સાન્ત જનાવવાના યત્નો અપૂર્ણ જ રહે-
વાના, અને એ અપૂર્ણતાની નત્ર શુદ્ધિમાં જ રસિકજનની
મહત્તા છે. કલાપીએ એ નત્રતા દાખવી છે, અને તે જ
રહેમની રસમના સ્પર્શ કરે છે. અનન્તતાનું જ્ઞાન માનવના

અભિમાનને મૂકાવે છે ડાળ સરોવર (પૃ. ૧૬-૨૦), સૂર્યાસ્ત (પૃ. ૨૪-૨૫), પ્રભાતવર્ણન (પૃ. ૨૯-૩૦), રાંકગચ્છાઈના દેવાલય પાસેથી દૃશ્યર્થન (પૃ. ૩૩-૩૪), જેલમનદીનો પ્રયંડ પ્રવાહ (પૃ. ૫૪-૫૫), ઉરીયા ગરી મુધીનો રસ્તો (પૃ. ૬૩-૬૪), મેઘટ્ટિ (પૃ. ૭૮-૮૧) વગેરે દૃશ્યવર્ણનના વિષયો છે. આ સર્વ દૃશ્યોને વર્ણવવામાં કલાપીની અવયોકન શક્તિ તથા આત્મેષનશક્તિની સમર્થતા જણાય છે. આ દૃશ્ય વર્ણનો વર્ણનશક્તિના કિતમ નમુનાઓ છે એમ કહેવું એ તો કલાપીના ભક્તજન માટે પણ અત્યુક્તિ કહેવાય ; પરંતુ એ કલાપીની રસિકતાની અને કલાની ઉચ્ચતા દર્શાવે છે એ તો સ્પષ્ટ છે. દૃશ્યનું સાંગોપાંગ ચિત્ર તાદૃશ રીતે વાંચકનાં હૃદયનાચક્ષુ સમક્ષ મૂર્તિમંત કરવું એ વર્ણનકળાની સફળતા છે. આવી સફળતાની ઉચી પંક્તિમાં કલાપીનાં વર્ણનો આવી શકે એમ છે. જગતને જલમય બનાવી દેનારી મેઘટ્ટિ અને જેલમ માતાનો પ્રયંડ પ્રવાહ વાંચનારની હૃદયના ઉપર શું અમર સંસ્કાર નથી પાડતાં ? દૃશ્યના સમગ્રવર્ણનમાં કલાપી જોડે અંશે સફળ થાય છે તે કરતાં વધારે અંશે સફળ દૃશ્યોની મુખ્ય મુખ્ય ખુબીઓ તરફ લક્ષ્ય ખેંચવામાં અને મનોહર અલંકારો યોજવામાં થાય છે. બેશક, કેટલેક સ્થાને અલંકારોનો આડંબર રહેજ અનાવશ્યક લાગે છે, છતાં એકંદરે અલંકારો વર્ણનોની આકર્ષકતામાં વૃદ્ધિ કરે એવા છે. કેટલીક ઉપમાઓ તો અસંત મનોહર અને અપૂર્વ લાગે છે. અલંકારો માટે ઇતિહાસપુરાણનો આશ્રય કલાપીએ વારંવાર લીધો છે. તર્ક-

મુગનાં પ્રવાહે આપણા ઇતિહાસપુરાણ પ્રતિ ઉભી કરેલી અનાદર વૃત્તિ ધીમે ધીમે યોગ્ય રૂપ ધારણ કરતી જાય છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં *classical* *literature*નો યોગ્ય પ્રયોગ જેમ રસિકતાનું અને વિદ્વતાનું પ્રમાણ ગણાય છે તેમ આપણા સાહિત્યમાં પણ ગણાય એ સ્વાભાવિક જ છે. માત્ર એટલું જ કે “સર્” રચાને શોભે છે” એ હિતકર સૂત્ર વિસરાવું ન જોઈએ. એક સાચા રસિકને શોભે તેનો સૃષ્ટિતીજ્ઞાનો આવેશ બરો અનુરાગ કલાખીને છે, અને તે એટલે સુધી કે સૃષ્ટિ સીધાને નિદાગ્રવાના વેગમાં બગભગી જોખમો ખેડવા પથ્ય તેઓ તાપર જાય છે.

હવે ત્રીજું અને છેલ્લું અંગ લાઠએ પ્રાસંગિક વિચાર-નિવેદનનું. અમુક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવા એ કાંઈ સર્વાંશો મનુષ્યના હાપની વાત નથી, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગોમાંથી સ-વિસ્તરનિવેદન માટે અમુકજ પ્રસંગો પસંદ કરવા એ તે મનુષ્યની ક્ષયિની દિશા તો દર્શાવે છે. વિચારનિવેદન માટે પસંદ કરા-યેલા વિષયોમાં હિન્દુસ્તાનના હુમરકલોગો (પૃ. ૧૪-૧૫), સોભ (પૃ. ૧૩), સૃષ્ટિસૌન્દર્ય તરફની અસાનમરી ભક્તિનાં અનિષ્ટ ફલ (પૃ. ૨૬-૨૮), કલાના જ્ઞાનને શુભ શખવાની પદ્ધતિ (પૃ. ૩૬), શ્રીનગરની નિયતિ (પૃ. ૪૨-૪૭), આ-ધુનિક મુપારાની વિજ્ઞાસી બાબત (પૃ. ૬૬-૬૭) વગેરે છે. આ ઉપરાંત દૂંડી દૂંડી અભિપ્રાયસ્પત્યક ટીકાઓ તો આખા પુસ્તકમાં બાપી રહેલી છે. આ ન્હાનાંમોટાં વિચારનિવેદનો

તથા દૃષ્ટિથી તપાસી શકાય : (૧) વિચારનિવેદનના વિષયોની પસંદગી કેવી છે ? (૨) પસંદ કરેલા વિષયો વિશેના વિચારોની નિવેદનપદ્ધતિ કેવી છે ? અને (૩) તે વિચારો સ્વયમેવ કેવા પ્રકારના છે ? પસંદ કરેલા વિષયોમાંથી કેટલાક ઉપર આપેલા છે. વધારે અવલોકનશક્તિવાળાને અને વધારે વિચારશીલ પ્રવાસીને સંખ્યામાં આથી વધારે અને જૂમિકામાં વિશેષ ઉચ્ચ વિષયો મળી આવત એમ કદાચિત કોઇને લાગશે ; પરંતુ જે વિષયો પસંદ કરવામાં આવ્યા છે તે મોટે ભાગે ઉચ્ચ પ્રકારના છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પસંદ કરાયેલા વિષયોની પ્રસ્તુતતા (Representativeness) લેખકની ઔચિત્યબુદ્ધિની સાક્ષી પૂરે છે. જ્યાં ને ત્યાં વિચારનિવેદનનો આડંબર કરવો અથવા જ્યાં ને ત્યાં બોધ આપવા મંડી જતું એ ઔચિત્ય-બુદ્ધિની અને દેશાની ન્યૂનતા ગુચ્ચે છે. કદાચિત એ ન્યૂનતાનાં ભોગ નથી બન્યા એ એમને ઝોલું માનપ્રદ નથી. કદાચીનાં વિચારનિવેદનોમાં શુદ્ધ પીલ્લુ (Dry Moralising) માટેની અરશિક કલંક નથી ; તેમ નથી તે વિચારનિવેદનના વિષયોની પસંદગીમાં કોઇ પ્રકારની કૃત્રિમતા પસંદ કરાયેલા વિષયો વિશેના વિચારો નિવેદન કરવાની પદ્ધતિપણ સારી અને લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. હિન્દુસ્તાનના દુનરક્તધોગો વિશેના લેખના ઉભરામાં શું લેખની ઉત્કટ લાગણી છલકાતી નથી ? સીનગરની સ્થિતિનું વર્ણન વાંચતાં વાંચનારનાં હૃદયો શું રોકમાં ગરકાવ થઇ જતાં નથી ? વાંચનારના હૃદયના મર્મજાગોને સ્પર્શવું અને પોતાની લાગણી લેખનામાં

સંદાનતું કરી દેવી એ જો વિચારનિવેદનની સફળ પદ્ધતિ હોય
તો તે કલાપીની છે. કલાપીએ નિવેદન કરેલા વિચારો પણ
એવા છે કે જે લગભગ સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યોની સંમતિ
મેળવી શકે. બેશક, તે વિચારોની પાછળ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ,
ગંભીર ચિંતન કે વિશાલ વિદ્યા જેવું જાદુ જમાવું નથી ;
પરંતુ વિદ્વાનને માટેની એ ન્યૂનતાઓ સામાન્ય વાંચકને માટે
શુભરૂપ થઈ પડે છે અને પુસ્તકને રહેલાઈથી વાંચી શકાય
એવું બનાવે છે.

પ્રવાસસાહિત્યનાં ત્રણ આવશ્યક અંગોની દૃષ્ટિથી આપણે
આ પુસ્તક તપાસું. દરે આ પુસ્તકની શૈલી વિશે ઠાંધક
કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શૈલીઓના બેઝેપબેઝ તપાસી, શુભ-
રાતના અન્ય ગદ્ય લેખકો માટે કલાપીની ગદ્યશૈલીની સરખા-
મણી કરી. તે શૈલીના સમાનનો નિર્ણય કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ
નથી. માત્ર લેખના પોતાના ખીન્ન ગદ્યલેખો કરતાં “કાશ્મીરના
પ્રવાસ” ની શૈલી કયાં તરતોમાં બિન્ન છે તે રહેજ નોંધશું.
ટૂંકાં ટૂંકાં અને શુભરૂપ વાંચકોનાથી મોહર શૈલી રા. કાન્ત
જાહેર બાપણોમાં અને લેખોમાં વારંવાર વાપરે છે. એ
વાંચકોની હૃદયે જ કંઈક ઝોર હોય છે, અને રા. કાન્તની
રસિકતાને લીધે તે ઘણી જ શોભે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં
વપરાતી શૈલીની દૃષ્ટિથી તે શૈલી જરા કૃત્રિમ અને ચાંપલી લાગે
જાય, પરંતુ લેખમાં અમુક પ્રકારની રસિકતા, મીઠાશ અને
મોહિની લાગે છે એ નિર્વિવાદ છે એ ગદ્યશૈલીની અસર

કલાપીના કેટલાક મત્સેખોમાં જણાય છે; પરંતુ “કાશ્મીરના પ્રવાસ” ની શૈલી નેથી જુન પ્રકારની છે. ઉક્ત શૈલીના કરતાં “કાશ્મીરના પ્રવાસ” ની શૈલી ઓછી સુરક્ષિત, ઓછી ગીતચાંચા અને ઓછી મનોહર છે, પરંતુ તે વધારે સાદી, વધારે મુગમ અને વધારે આભાવિક છે. પ્રસંગોચિત ભાષાગૌરવના ભાગ દર રાખીએ તો એકંદરે સંસ્કારી લોકો સામાન્ય વ્યવહારમાં વાપરે છે તેની શૈલી આ પુસ્તકની છે. શૈલીની મુગમતા એ પણ સામાન્ય વાચકો માટે આ પુસ્તકને આવકાર લાગક બનાવે છે.

હવે માત્ર એક અમલની જાળન સૂચીને આ ઉપોદ્ધાન સમાપ્ત કરીશું. પુસ્તક વાંચનારના મનમાં લેખકની કેવા પ્રકારની મુક્તિ રજુગી આવે છે? માત્ર પ્રવાસનો દૃષ્ટાન્ત જ ધ્યાન ખેંચે છે કે પ્રવાસી પણ? વાંચનાર! સમેટ ત્હારા વેરાયલા સંસ્કારોને અને આવેશ એ પ્રવાસીનું કલ્પનાચિત્ર. મરીચ ગિચાગ માંછ લોકોને જુલમથી પીણનાં જોષ દુ.ખી પણ દયાખીનું હૃદય શું ત્હારા હૃદયને આર્દ્ર બનાવતું નથી? હિન્દુસ્તાનના હુન્નરકલ્પોગની પડતી જોષ, કાશ્મી-દેશનું મર્ચ વ્યાપી અંધેર દેખી, ચીરાઈ જતું દેશમક્ત દિવ ત્હારી દેશ-બક્તિને મનેજ કરતું નથી? “જીવને હાનિ કર્યા પણ આંખને આનન્દ આપનાર” દરમો દેખવા સહજ કરનાર રસિક હૃદય ત્હારામાં સૃષ્ટિવીધનો ઉપભોગ કર્યા જ કરવાની પ્રજાગ અભિ-લાષા પ્રેરતું નથી?—તો આપ એ હૃદયના પૂજ્ય આમીને

ત્હારી જાત્ર પ્રણમાંજિ અને દર્શાવ ત્હારી કૃતગતા ! ' ઉડી
ગયો છે એ મધુરો મયૂર, પણ મોજુદ છે એની કેડાના
અમર સુર, ગુજરાત સંમહને આ મન્યાવધિ ને સત્કારને
ફરી ફરી એ સુરને.

<p>સોલાપુર, તા. ૨૧-૭-૧૯૨૨.</p>	}	<p>ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા,</p>
------------------------------------	---	--------------------------------------

‘प्रथमावृत्तिनी प्रवेशिका.

TO, .

CHESTER MACNAUGHTEN, Esqr., M.A,
PRINCIPAL RAJKUMAR COLLEGE.
RAJKOTE.

DEAR SIR,

When you asked me in Jure last to teach Law and Political Economy to the Thakore Saheb, Lathi, and Kumar Shri Gignawala of Bagsara, I soon found the task easy and interesting. Kalidasa's saying "मणौ वज्र समुत्कीर्णे सूत्रस्ये वस्तिमेगातिः " was exactly applicable to my case. Cutting and polishing of the diamond and boring hole through it was already done by your clever, experienced and masterly hand. My work was as simple as the passing of a thread through a ready made hole.

The satisfactory performance of the assigned duty drew me and your beloved pupils

Sublime and comprehensive ? Low desires,
 Low thoughts had there no place ; yet was
 his heart

Lowly ; for he was meek in gratitude ;
 Oft as he called those ecstasies to mind,
 And whence they flowed : and from them he
 acquired

Wisdom, which works through patience,
 thence he learn'd

In many a calmer hour of sober thought,
 To look on nature with a humble heart,
 Self questioned where he did not understand ;
 And with a superstitious eye of love."

Wordsworth, *Excursion* Book I.

That the Institution of which you, Sir,
 have been the very spirit for these twenty
 years succeeds in turning out such gems of
 captivating lustre, speaks highly of your tact
 and ability as a teacher. Your long conti-
 nued and noble work has not only benefited
 the nobility of the land by improving moral
 tone and sharpening intellects of its scions
 but has indirectly conferred a great boon on

its gentry by giving it good and able rulers.

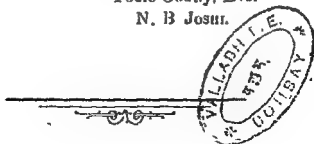
The following maiden attempt of your dear pupil I liked so much and found it so interesting and instructive that besides getting it published in the local paper I got it published in a pamphlet form. It reflects credit not only on the writer but more so on the Teaching Staff of the College and especially on you as the head of it. Hoping that the humble offer of it may prove acceptable,

I beg to remain,

Sir,

Yours Obedtly, Ever

N. B. JOSHI.

નીરસ લાગશે; તેથી પહેલાં શ્રીનગરનું વર્ણન આપી પછી રાવ-
લપિંડી અને શ્રીનગર વચ્ચે રસ્તામાં જે જે સુંદર દેખાવો આવે
તેનું વર્ણન આપું છું. અને તેની સાથે અમને જેજે દરકત
થઈ હતી તેનું પણ હું જ્ઞાન લખું છું.

અમે શ્રીનગર અકટાબરની એકત્રીસમી તારીખે સવારે
અગિયાર વાગે પહોંચ્યા. અમારાં વાહન, ગાડી અથવા ઘોડાં ન
હોતાં પણ અમે એક જાતની હોડીમાં બેઠા હતા. આ હોડીનું
તળીયું દરીયામાંની હોડી જેવું હોતું નથી પણ ચપટ હોય છે,
કારણકે આ હોડીને જેલમ નદીમાં ચાલવાનું છે અને કોઈ કોઈ
ઠેકાણે પાણી છીછડું હોવાને લીધે આવું તળીયું રાખવાની જરૂર
છે. હોડી પાણીમાં માત્ર એકાદ વેંત ફગતી રહે છે અને ઉપર
ધાસનું છાપડું હોય છે, તેથી મુખત પવનના ઝપાટાથી અથવા
તોફાનથી ઉધી વળી જવાની ધણી ધાસ્તી રહે છે. અમારે સ્થાને
પૂર જવાનું હતું, તેથી અમે જ્યાંથી આ હોડીમાં બેઠા ત્યાંથી
તેને ખેંચવી પડતી હતી. તેના અગાડીના ભાગમાં એક લાકડું
ખોડી રાખે છે અને તેને એક દોરડું બાંધવામાં આવે છે; આ
દોરડું જાલી હોડીને ખેંચવા માટે ચાર પાંચ માણસો કીનારે
ચાલ્યાં જાય છે. અને હોડીને નદીની વચમાં રાખવાને એક
માણસ તેના અગાડીના ભાગમાં લાંબો વાંસ લઈ ઉભેલો હોય
છે, તે વાંસને તળિયામાં ખોસતો આવે છે અને હોડીને મરજી
મુજબ વાળે છે. આ ખજાસીઓને કાશ્મીરમાં માંજી કહે છે
અને હોડીને કિસ્તી કહે છે. અમારે આવી કિસ્તીમાં આશરે

એંશી માઈલ મુસાફરી કરવાની હતી. એકમાં કુમારશી ગીંગા-વાળા, હું અને અમારા પાસવાનો હતા, બીજામાં મ્રાણ્યુવનનાથ અને એમનાં માણસો, ત્રીજામાં રસોદાસ અને રસોદાસનો સામાન અને ચોથીમાં બધો સામાન અને કેટલાંક માણસો. અઠ્ઠ કિસ્તીનું દર માસે પંદર રૂપિયા-બાકું કરાવેલું હતું.

જે જગ્યાએ અમે કિસ્તીમાં બેઠા હતા ત્યાં અમારી ખરદાસ માટે રાજ્ય તરફથી એક બ્રાહ્મણ મોકલવામાં આવ્યો હતો. આવા બ્રાહ્મણો કાશ્મીરમાં ઘણા છે, અને તેઓ પંડિત કહેવાય છે. જે પંડિત અમારી ખરદાસ માટે આવેલ હતો તેનું નામ વાસુકાક હતું, પણ ખાજીયી અમે એનું નામ કાગવાસ પાડ્યું હતું. આ પંડિત અમારી સાથે ચાલ્યો. કિસ્તીવાળાએ કહ્યું કે: જો માંજ લોકો વધારે હશે તો અમે તમને શ્રીનગર એક દિવસ વહેલા, પહેાંચાડીશું. માંજ લાવવાનું કામ પંડિતને સોંપ્યું પંડિત ત્રીસચાલીસ માણસોને પકડી લાવ્યો, પણ સવારે તો અમે એકે માંજ જોયો નહિ. બીજો દિવસે પણ એટલાંજ માણસોને પકડી લાવ્યો અને સવારે ચાર માણસો રહ્યાં. બીજા ક્યાં ગયાં? અગાડીને દિવસે લાવેલ માણસમાંથી કામ કરવા એકે કેમ ન આવ્યું? અમે પંડિતને કહ્યું હતું કે અમે એ લોકોને પૈસા આપશું; પણ પંડિતો ગરીબ લોકોને એક પાઈ પરખાવતા નથી. જે લોકોને તે પકડી લાવ્યો હતો તેઓમાંના દરેક પાસેથી તેણે પા પા અડધો અડધો રૂપિયો લઈ ઊડી મુક્યા. આ લોકો આવી રીતે પંડિતોનાં ગળવોં ચામાટે બંદે

પાંધડી બાંધે છે. વિવાહ પ્રસંગમાં પણ આ રંગ બદલતા નથી. વરલાડડો પણ તેજ રંગની અને તેવીજ પાંધડી બાંધે છે. સાધા રણુ માણસો સુરવાલ પહેરે છે. શરીરપર બદન અને તેનાપર એક લાંબો, પગની ધુંટી સુધી નીચો લટકતો ઝબો પહેરે છે. આ ઝબાની બધાં ધણી લાંબી અને પકતી હોય છે, તેથી હાથ ખીલ-કુલ બહાર દેખાતા નથી. કામ કરવું હોય ત્યારે બધાંને ઉંચી ચડાવી બેવડી કરી લે છે. કેટલાએક પંડિતો સુરવાલ પહેરે છે અને ધણા માત્ર લંબોટી જ રાખે છે, કેમકે ઝબો ધણેજ લાંબો હોય છે. હવે કેટલીક જગ્યાએ કાટ પેટલૂન પણ નજરે પડે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષ જેવાંજ કપડાં પહેરે છે, પણ માથે એક સફેદ બહોરાના જેવી ટોપી ધાલે છે. આ અતિશય બેડોગ લાગે છે. ધરેણાં બહુજ થોડાં રાખે છે.

શ્રીનગરની હવા વીલાયતના જેવી છે. કેટલાકનું મત એવું છે કે મદિરાપાન કાશ્મીરમાં ન કરે તો માણસને હરકત થાય, અને માણસ હમેશાં નાહી શકે નહિ. આમ કહેનારા દારના શોખી, આગસુ કે અનુષ્ઠાન હોવા જોઈએ. વીલાયતમાં તેમજ કાશ્મીરમાં એવાં માણસો ધણાં છે કે જે મદિરાનો સ્પર્શ પણ કદી કરતા નથી. અમે હમેશાં નિયમસર કાશ્મીરમાં વગર હરકતે નાહી શકતા, મદિરા પીવાની કોઈપણ વખતે કોઈને જરૂર પડી નહોતી અને આનંદથી બહાર હરીફરી શકતા હતા.

કાશ્મીરમાં મુસાફરી કરનારા માણસને કંઈ કંઈ બાબતની જરૂર પડે છે તે અમે પૂરું જાણી શક્યા નથી, કારણ કે અમે

કાશ્મીરનો ધણોજ થોડો ભાગ જોઈ શક્યા હતા ; તોપણ અમને નીચેની વસ્તુઓની ઘણી જરૂર પડી હતી :—

૧—ગરમ કપડાં, જોડવાને સાથો અથવા બંડુસ.

૨—સંકેલાય તેવા પક્ષો અને ન્હાનાં પાતળાં ગાદલાં.

૩—પાપખાનાનો તંબુ. જે માથુસ હોટેલ અથવા ઝૉક બંગલામાં ન ખાઈ શકતો હોય તેણે એક ખીલે રસોડાનો તંબુ પણ રાખવો જોઈએ. એક બે દિવસનું સીધું પણ સાથેજ રાખવાની જરૂર છે. દરેક મુકામે મળતના ઝૉક બંગલા છે. તેમાં હોટેલની આશરેજ જમવાની અને રહેવાની સારી સોંપ છે. બ્યાંધી જેલમ નદી પર ફિરતીમાં મુસાફરી કરવી પડે છે ત્યાંથી રીધું સાથે રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. માંછ લોકો ઘણાજ સારા માથુસો છે નોકર કરતાં પણ વિશેષ આરાંકિત છે. વળી બધા અને હાથના ચોખ્ખા છે. આ લોકો મુસલમાન છે અને રાંધી પણ આપે છે. જેને મુસલમાનોના હાથે રાંધેલું ન ખપતું હોય તેણે રસોડા સાથે રાખવા જોઈએ.

૪—કાશ્મીરમાં અમે જે સો મ્યાંઈ જોઈ નહિ. દુધ ગાયોનું મળે છે. ધીર અને માખણ આળા આમલમાં બરી રાખે છે તેથી ઘણાંજ ખરાબ, કડવાં અને દુર્ગંધી હોય છે. અમને ધીર અને માખણ વિના ઘણી અડચણ પડી

હતી. કાશ્મીરના દરેક મુસાફરે આ બે ચીજો હંમેશાં સાથે રાખવી.

રાવળપીડીથી ખારામુલ્કાં સુધી ટાંગા બારે મળી શકે છે. આ ઉત્તમ વાહન છે, તે અમને મળી શક્યું નહિ, કારણ કે વાયસરૉયને માટે બધા ટાંગા રાખેલા હતા. અમે ફ્રેટન ગાડીમાં ખારામુલ્કાં સુધી ગયા. સામાન અને માણસોને માટે એકા બારે ક્યાં હતા, આ એકાનાં ટકુ ધણાંજ ખરાબ હોય છે; એકા ન્હાના અને ખગભગા ગયેલ હોય છે, અને હાંકનાર બેદર-કાર હોય છે. જો સામાન પંદર અથવા સોળ દિવસ અગાડીથી ચલાવી શકાય તેમ હોય તો ગાડાં અથવા કરાંચીઓ પણ મળે છે, આ કરાંચીના બગદોને રાશ હોતી નથી, પણ હાંકનાર લાકડીથી બગદને ડાખી જમણી તરફ વાળે છે. પર્વત પરના આડ અથવા અને સાંકડા રસ્તામાં આ બપંકર છે.

કાશ્મીરમાં જવાનો ખરો વખત વસંતજ છે. એ ઋતુમાં હિમાલયમાંથી ઉતરતી, પછગાતી, ઉછાગતી નદીઓ ધણા જ ભેસથી વહે છે. પર્વતો ઝરણથી છલકાતા દેખાય છે. કુંગરો અને ખીજોપર વનસ્પતિના ગાલિયા પથરાઈ ગયેલા હોય છે. વળી ટાઢ પણ ઓછી હોય છે. જે ઋતુમાં અમે કાશ્મીરમાં ગયા તેમાં ધૂળ ધુલાદિ ઉલી ગયાં હતાં, અને ઠંડી પણ સખત હતી. વાયસરૉય તેજ વખતે કાશ્મીર હતા તેથી અમારા ધારવા પ્રમાણે અમે જમ શક્યા નહિ. રાવળપીડીમાં અમારે લગભગ બાર દિવસ પડ્યું રહેવું પડ્યું. અમારે આખો હિંદુસ્તાન છ

માસેમાં જોવાનો હતો અને કાશ્મીરમાં ઘણી ટાઢ હોવાને લીધે અમને વધારે રોકાવું અને વધારે જોવું પડવડું નહિ. અમને યાત્રી અને નૌઆપરિત, માનસખલ, માર્તેડ, અવંતિપુર મંદિરો, અનંગનાથ, હસ્તામાળાદ અને પૃથ્વીના સ્વર્ગ જેવા કાશ્મીર દેશના એવાં જીજ્ઞાસુ અતિ રમણીય પ્રદેશો જોઈ શકે નહિ.

કાશ્મીરની ખુશ્નુરતી અને મુસીબતો વિશે અમે જોવાનું હતું અને તેથી અમારા મનમાં જેવી કલ્પના હતી તે અમે અનુભવ્યું નહિ, તોપણ એ દેશ સ્વર્ગત્રુ પ્રતિબિંબ છે એ ત્યાં જવું કઠિન અને જરા જોજમ ભરેલું છે તેમાં તો કશું શકે નથી. અલગત મુસીબત વિના સ્વર્ગનાં દર્શન ક્યાં થાય ?* ખુશ્નુરતી ઓછી લાગી તેનું કારણ તો એટલું જ હ

*એ વાક્ય વાંચી મને બંગાલી બાપ શ્રી તોરદતે આવેલ વિચાર, પોતે લખેલી "The Royal Ascetic and the Hind" એટલે "સર્વર્થ અને શૂન્ય" નામની કવિતામાં જતાવેલ છે તે માદ આવ્યો છે, તેમાંથી નીચેનો પ્રકરો આપણે અંગ્રેજી ભાષુનારા વાંચકોને માટે લખેલ કર્ણું :—

"Not in seclusion, not apart from all,
Not in a place elected for its peace,
But in the heat and bustle of the world,
' Mid sorrow, sickness, suffering and sin

જાય છે ! એક દુષ્ટ કૃત્ય સિદ્ધ કરવા ખીજાં હજાર પાપ કરવાં પડે છે. આ ક્ષણભંગુર દેહને બહુજ થોડું જોષએ છીએ, છતાં ઈન્દ્રિય સુખની તૃષ્ણામાં લપટાઇ જઇ માણસ શું શું કૃત્ય ન કરે ! આ એક ધન લોભી માણસ શું નહિ સમજતો હોય કે ખીજાને છેતરવા જતાં હું જ છેતરાઉં છું ! ઇશ્વરનો ગુનેહગાર થાઉં છું ! મારી સાખ હલકી થવાથી મને અતિશય તુકસાન થાય છે ! તેની ચોરી પકડાઇ સારે પણ તેને પોતાનાં આવાં કપડી કર્મનો ત્યાગ કરવાની શું ઇચ્છા નહિ થઇ હોય ? ખરેખાત, તેને પણ સ્મશાન વૈરાગ્ય થયો હશેજ, પણ એ ક્યાં સુધી ? દુરાચરણથી પેટ ભરનારા ક્ષુદ્ર જનોને વળી કર્તવ્ય શું અને અકર્તવ્ય શું !

સાંજે અમે બહારશાહ અને સમદશાહની દુકાને કાશ્મીરી પરિમના અને શાલો જોવા ગયા. આ શાલો એવી તો ટકાઉ અને સુંદર અને છે કે તેની જોડ સૃષ્ટિમાં ખીજે ક્યાંય છેજ નહિ. ક્યાં આ જગલી દેશ અને ક્યાં આ અલૌકિક કારીગિરી ! ઉઘોગ શું ન કરે ! પ્રયત્નથી પણ પક્ષિઓ પણ સારું કામ કરે છે તો આ જગલી કાશ્મીરનાં માણસો આવું કામ કરે તેમાં શું નવાઇ ! હે ! હિંદુસ્તાન ! તારી કારીગિરીને તું શામાટે ઉત્તેજન નથી આપતો ? તારાં જગ્યાંને તું કુશલ શામાટે નથી બનાવતો ? કુદરત તો તારાપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે. તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એજ શીખવાનું બાકી રહ્યું છે. જુદમની અધારી રાત્રિ તો ગઇ છે. ચતુષ્કોનાં વાદળાં અદ્રશ્ય થઇ ગયાં છે. ધણ

જિતી તરવાર, સુધિરની નદીઓ ચલાવનારી સાંગો અને ખર-
 નીઓ હવે દીવાલ પરજ દેખાય છે । તેતો હવે તારાં રમકડાં બની
 યાં છે, હવે તેનાથી ધારતી સખવાતું કાંઈ કારણ નથી. દુઃસ્વપ્નો
 ર થયાં છે, પ્રભાત થયું છે, પ્રહર એક સૂઈ ચડી ગયો છે, અધકા-
 નો નાશ થયો છે, સોનાનાં નળિયાં થઈ ગયાં છે: હવે આંખ બિઘાડ,
 ઊભો થા, કામે લાગ. તારા જે ભાઈઓ તને મદદ આપે છે તેઓનો
 માભાર માની તેની બરાબર ચલા કોશીશ કર. બ્રહ્માંડયુક્ત પણ એક
 નેશાળ જેવું છે. ચડતી પડતી ઘટમાળની માફક થયાજ કરે છે.
 તારા સોજતીઓમાં તું સર્વોત્તમ હતો. હવે નીચે પડ્યો છે તેથી
 ખાંસ પાડવાનું નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઈશ. તને
 ઝેરો કરવા તારા ભાઈઓ કોશીશ કર્યાજ કરે છે, પણ બ્યાં
 કુધી તું જરા પણ જોર નહિ કરે ત્યાં સુધી કાંઈ શયદો થવાનો
 નથી. પૂછતેલ બગદ પશુ મદદ મળે ત્યારે બળ કરી ઊભો
 થાય છે. તારાં કલા કૌશલ્યનો લય નથી થયો, તેવું તેજ હજી
 ક્યાંક ક્યાંક ચળકી રહે છે. તેને મૂલ રૂપ પકડતાં વધારે વખત
 લાગશે નહિ. આ બાબતમાં વધારે લખવું એ હાલ જરૂરનું
 નથી. આટલું લખવાનું એજ કારણ છે કે, એક વસ્તુ જોઈ મારા
 મનમાં શું અસર થઈ તે આપ જણો.

આ દુકાનો જોઈ અમે ક્રિસ્તીમાં બેઠા અને પાછા અમારે
 ઉતારે આગ્યા. ઉતારાની ઝોઠવણ માહારાજ તરફથી થઈ હતી,
 અમારા સાંભળવા પ્રમાણે અમારો ઉતારો બીજા બધા ઉતારા
 કરતાં સારો હતો તોપણ તેમાં સેંકડો બિંદરનાં દર હતાં. આ

દીસતો લીસો ચળકતો શેવાળ, અને કમલનાં નાનાં, ગોલ,
 લીલાં અને મુકાંઈ ગયેલાં સોનેરી રંગનાં, અડાળીનાં આકારનાં
 પાનો છવાઈ ગયેલાં હોય છે; તેઓ પર નાનાં, મોટાં, લાંબાં,
 અને ગોલ, ચળકતાં, આમ તેમ રડતાં, ધડીમાં મળી જતાં
 અને ધડીમાં છૂટાં પડતાં સુશોભિત જલખિંદુઓ આમક-
 પરના ખરતા તારાગણ અને અચલ ગૃહો જેવાં ભાસે છે.
 આ પાણીનાં દીપાં અને આ પાન, ઘણે દીવસે ઘેર આવતા
 ભાઈને વધાવવાને જેમ બેને સાચાં મોતીથી સોનાનો યાગ
 ભરી હાથમાં રાખ્યો હોય તેવાં, વર્ષા ઋતુના અધાસ દિ-
 વસમાં ઠાળા બીલોએ ધીટ જંગલના મદમત વનગમેનાં
 ગંડચલમાં વરવારોના પ્રહાર કરી લોહીથી ખરડાઈ ગયેલી
 રક્ષાખીયોમાં મુક્તાકુળ ઠાઠી લીધાં હોય તેવાં, અથવા રાતે
 ભેસમર પડતા વરસાદનાં કણો જેવા વિજળીથી ચળકે છે
 તેવાં, નજરે પડે છે. તેઓના પર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે તેથી
 તેઓ મુદ્દ કરતાં પડેલાં કોઈ પૃથ્વીપતિનાં જણવ કર્ણ પશ્ચ
 અથવા શરદ ઋતુની ચાંદનીની રાતે શ્રીકૃષ્ણે કરેલી રાસકીર્ત્ત
 સમાપ્ત થયા પછી તે જગાએ પડી રહેલાં ગોપ વધૂઓનાં
 રત્ન જડિત રત્ન પ્રભાથી ભરાઈ ગયેલાં ગાળાવાળાં વૃક્ષ
 જેવાં દીસે છે. તેઓમાં સૂર્યનાં સેંકડો જિંજ પડે છે, તેથી
 પ્રલય સમયના જ્વલાંડ જેવાં ભાસે છે. હલેસાંથી પાણીની
 શીતલ ફરફર હોડે છે, અને તેમાં સૂર્યનો તડકો પડવાથી
 આમતેમ દોડતાં, ધડીમાં દ્રષ્ટિમાં પડતાં અને ધડીમાં અદૃશ્ય
 પછ જતાં, વિચિત્ર આકારનાં અનેક દીંદ્ર ધનુષો રચાય છે.

આથી આ સરોવર પંચ રત્નની અખુટ ખાણ, દેવદાનવોએ
મથન કર્યા પહેલાના ચૌદ રત્નથી અલંકૃત રત્નાકર' અર્થવા
વસંત જેવું દીસે છે. આ અલૌકિક તળાવની એક બાજુએ,
હલતાં અને સ્થિર ગાદાં કાળાં વાદળોથી કેટલાક ભાગમાં
છવાયેલા, બરફથી ઢંકાયેલા, ગંધકના રંગવાલા, નાની મોટી
પાણીની ધારથી હાલતા દીસતા છરેરા, જાડી કોતરો,
વૃક્ષધટા અને ધુમ્મસથી ભવાનક, અંધારી અને વધારે લૂંટી
દેખાતી શુભાવાળી ટેકરીઓવાળા, આકાશને ટેકા દેતા પર્વતો
આવી રહેલા છે. આ મધ્ય મહાન કુંગરોપરના બરફપર
કેટલીક જગાએ સૂર્યનાં ઉર્જાવળ કિરણ પડવાથી તેઓ ચાંદી-
નાં પત્રોથી ઢંકાએલ હોય, કાચથી છવાયેલ હોય અથવા
જલે કેમ અનેક ચંદ્રવાળાં અનેક રૂપ પ્રકટ કરેલ મહા-
દેવનાં કપાલ હોય તેવા દીસે છે. આ તડકે ક્ષણેક્ષણે વધારે
ઓછા ચળકાટવાળા થયા કરે છે અને તેથી બરફના રંગ
પણ પળે પળે બદલાયાં કરે છે.

ખીજ બાજુએ, કિનારાપર, સુંદર નીલાં, સોટા જેવાં લાંબાં
સફેદાનાં, લાલ પાંદડાં વાળાં, સુવર્ણમય દીસતાં, ભમરડાના
આકારનાં, મનોરંજક સ્ત્રીનારનાં અને એવાંજ ખીજને અતિ
સુંદર વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોની એકલ છાયા આપતી કુંજેથી
સુરોભિત જગીચા ગોખી રચા છે. તેઓની ઉપર તોળાઈ રહે-
લા, પાછળ ઉભા રહી ચોક્કા કરતા, દષ્ટિ મર્યાદા સુધી
દીસતી નાટકશાળાની એકઠો જેવા, દષ્ટિને ખેંચી લેતી ટેક-
રીઓવાળા, ખીજ બાજુના કુંગરો સાથે જોડાયેલ જઈ તળા-

વની આસપાસ કિલ્લો કરી દેતા પવનો પડેલા છે. એક
 ખુણાપરના શિખરપર ગરુડ જેવું શંકરાચાર્યનું મંદિર અથવા
 તખ્તે સુત્રેમાન નગરે પડે છે. કીનારા પર ચોતરફ આવી
 રહેલા આ દેખાવોનું ચંદ્ર જેવા શીતલ, સ્ફટિક મણિ જેવા
 સ્વચ્છ અને કાચ જેવા પારદર્શક જાંબમાં પ્રતિબિંબ પડે છે
 જેથી આ પ્રદેશની રમણીયતા એવડાય છે. આ મિલ્લને ભેડે
 હમેશાં પાણીમાંજ રહેવાનું છે તોપણ જલની શીતલતાથી
 તે કોઇ કોઇ વખતે જરા ધ્રુવ્યા કરે છે. કેટલેક સ્થાને આ
 જલના વિશાલ દર્પણ પર લીલી લુપ્ત પથરાયેલી છે. જો આ
 જગત્પર કોઇ સ્થલ મહાસ્વેતાનું અચ્છોદ સરોવર હોયતો
 તે આજ છે. આવા અદ્વિતીય દર્શનીય વસ્તુઓમાં ઉત્તમ
 પ્રદેશમાં અમારી કિસ્તી ધીમે ધીમે ચાલી કીનારા પાસે
 આવી પહોંચી. આ કિસ્તી તેજ વિમાન અને આ કાલ
 તેજ સ્વર્ગ; ઓ દેવ ! આહા ! એ પણ એક સમય હતો !
 કિસ્તી ઉભી રહી એટલે અમે ઉભા થયા અને નીચે ઉતર્યા.
 પહેલાં અમારે ચસ્મેશાહ જે કીનારાથી આશરે સવા માઇલ
 દૂર છે, ત્યાં જવાનું હતું. દ્રાક્ષના વેલાઓની અંદર નાની સડક
 પર આગ્રા આવળા અમે ચાલવા લાગ્યા. ટાઢ ઉડી ગઇ, ડગલા
 ઉતાર્યા, અગાડી ચાલ્યા. જમણી બાજુએ એક નાના ડુંગ-
 રપર પરિમહેલ ન્યાં જહાંગીર કોઇ કોઇ વખતે નુરજહાં
 સાથે રહી આનંદમાં દિવસ ગુજારતો હતો તે નગરે પડ્યો.
 વે હાલ ખંડેર જેવો દેખાય છે. અમે ત્યાં ગયા નહિ પણ
 સડક પર ઉભા રહી દુરખીનથીજ તેનાં દર્શન કરી અગાડી

વધ્યા. અર્ધા કલાકમાં ચરમેલાઈ પહોંચી ગયા. શાહનશાનો
ચણાવેલો એક નાનુક બંગલો અહીં છે તેની અંદર ગયા.
અહીં પર્વતપરથી પાણીનું એક ઝરણુ આવે છે, આ ઝરણુને
અટકાવવાથી પાણી કુવારામાં ચડે છે. બંગલાના એક ખુણા
પાસે એક શીતલ જલનો ચરમો છે. આ પાણી ધણું જ સ્વા-
દિષ્ટ અને ઠંડું છે. મને તરત નહોતી લાગી, નહિંતો ખરે-
ખોત ધરાઈ ધરાઈને તે પાણી પીત; તોપણ સૌએ એ પર્વતનું
ચરણામૃત અથવા ચરમાની પ્રસાદી લીધી. આ જામ જોકે
હાલ પડતીમાં છે, તોપણ ધણે સુંદર છે તો જહાંગીરના
વખતમાં તેની ખુબી કેવી હતી ?

આ જગાએ કડીના રહીયા બાપુ કાળીદાસે અમારે માટે
ચાર ટંકુ અને એક ખચ્ચર તૈયાર રાખ્યાં હતાં. બાપુ કાળી-
દાસની સાથે અમારી મુલાકાત બીજી તારીખે થઈ હતી.
તળાવની વચમાં એ તરતા ટાપુ છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું,
તેથી તે જોવાની નિયાસાથી, મોડાં અને ખચ્ચરને નચા-
દબાગ મોકલી આપી, કિસ્તીમાં બેસી, તે આશ્ચર્યકારક
અસાધારણ એટલે તરફ ચાલ્યા. ટાપુની પાસે જઈ વપાસી જોતાં
માલુમ પડ્યું કે આ તરતા ટાપુ નથી પણ માત્ર ટાપુજ છે.
તેને છોડી નશીદબાગ તરફ અમે ચાલ્યા. થોડા વખતમાં ત્યાં
પહોંચી ગયા. અહિં પણ એક નાનો બંગલો છે, અને કુવા-
રાની ગોઠવણ પણ સારી છે. બાગનો દેખાવ સાધારણ છે.
નશીદબાગ જલદી છોડી, ટંકુપર અસ્વાર થઈ શાહેમ્માર બાગ
તરફ ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા, કિસ્તીઓ પણ ત્યાં મોકલી આપી.

અમે જે ટકુપર બેઠા હતા તે કાશ્મીરી હતાં. આ ટકુ કદમાં નાનાં પણ મજબુત હોય છે. કુંગર પર ઝડપથી અને સંભાળ રાખી ચડી જાય છે, ખમ્બરપર રા. રા. રૂપચંદરભાઈ જે કુમાર શ્રી ગીગાભાઈ સાથે આવ્યા છે તે બેઠા હતા. ખમ્બરને આ ઘોડાં સાથે દોડતાં ધણી મુશ્કેલી પડતી હતી અને વારંવાર અટકતું હતું તોપણ સોડીથી જરા શીખામણ આપવામાં આવતી ત્યારે દોડવા લાગતું હતું. આ પણ એક નવું વિમાન !

“આહા, આ ઝાડનું પ્રતિબિંબ તળાવમાં કેવું મનહર દીસે છે ! આ વાદળાંનો રંગ કેવો વિચિત્ર દેખાય છે ! જુઓ ! જુઓ ! ત્યાં તે ટેકરીપરના બરફનો રંગ વાદળું ખરી જ વેળી, એકદમ કેવો બદલાઈ ગયો ! જમણા હાથ તરફના કુંગરપર, જુઓ તો ખરા ! કેવા વિચિત્ર આકારનું વાદળું છવરાઈ ગયું છે ! અને ત્યાં પણ કેવાં નાનાં નાનાં વાદળાં દોડા દોડ કરે છે !” આવી આવી આનંદની વાતો કરતા કરતા કલકત્તા ખત્રાના બનાવેલા એક દરવજાની પાસે અમે આવી પહોંચ્યા. આ દરવજાને શાલેમ્હાર બામનો હતો. આ બાગની આસપાસ એક દીવાલ છે, તેની અંદર અમે ગયા. અગાડી જોયેલા બાગ જેવોજ આ બાગનો દેખાય છે. અમે સાંભળ્યું હતું કે અહિં શાહજહાંનું એક ઘણું સાફ તખ્ત છે. માળીને તે બતાવવા કહ્યું. તે અમને એક સુંદર બંગલામાં લઈ ગયો પણ તખ્ત અમે ક્યાંય જોયું નહિ. માળીને પુછતાં માલુમ પડ્યું કે આ બંગલો તેજ તખ્ત કહેવાય છે. આ

બાગમાં આમતેમ ફરી અમે બહાર નીકળ્યા અને ટકુપર
 બેશી કિસ્તી તરફ ચાલ્યા. આ બાગના દરવજા સુધી એક
 નહેર ખોદેલી છે પણ તેમાં માત્ર વસંત ઋતુમાં જ પાણી
 રહે છે. વસંતમાં પાણી દરેક જગાએ વધારે હોય છે કેમકે
 તે વખતે પર્વતપરના બરફ પીગળે છે. આ સુકાઈ ગયેલી નહે-
 રની બુને બાજુએ ચીનારના ઝાડની સિદ્ધી હાર છે. આ
 વૃક્ષોની સુંદર ઘટા નીચે અમે ઘોડાને દોડાવતા ચોતરફ આ-
 વેલ ખુબસુરત દેખાવોપર નજર ફેરવતા ચાલવા લાગ્યા. થોડે
 દૂર ગયા એટલે કિસ્તી ચાલી શકે તેટલું પાણી આવ્યું.
 અહિં અમારી કિસ્તીઓ તૈયાર હતી તેથી ઘોડાપરથી ઉતરી,
 તેઓને બાજુ કાળીઘસને ઘેર લઈ જવા ખાસદારોને કહી
 કિસ્તીમાં બેઠા નેનસીમબાગ તરફ ચાલ્યા. પાણી પર કમલ
 અને લુધ્ધ એટલાં ધીવ ઉગેલાં છે કે માણસો તેના પર ધુળ
 પાથરી ચિબડાં અને એવી બીજી વનસ્પતિ વાંચે છે. આ પ્રદેશ
 જમીન જેવો દેખાય છે પણ જો કોઈ માણસ અનન્યતા તે
 ઉપર ઉતરે તો ખુડી જાય અને વેલાઓમાં એવો ધુંધવાઈ
 જાય કે પાછો બહાર નીકળી કે તરી શકે નહિ. આ તરતી,
 ત્રિશંકુના સ્વર્ગ જેવી જમીનની અંદર, ન્હાંની કિસ્તી
 ચાલી શકે તેવી ગલીઓ રાખેલી છે. કમલનાં પાન, લીલી
 લુધ્ધ, તેપર ઉગેલી વનસ્પતિ, ધુળના ક્યારા અને પાણીની
 સડકો અતિશય સુશોભિત અને રમ્ય બાંસે છે.*

*કૃત્રિમ રીતે બનાવેલા જમીનના આ દુકાડાઓને તરતા

નસીમભાગ નજદીક આવીગયો પણ સાંજ પડી જવા
આવી અને અમારો ઉતારો દૂર હતો તેથી અમે તે બાર
દૂરથીજ જોઈ લીધો; અંદર ગયા નહિ. આ બાગ તગાવના
એક ડીનારા પર આવેલો છે તેથી તગાવમાંથી દેખાવ મલો
સુંદર દેખાય છે, પણ બગીચાની અંદર ગયા પછી તે ખુબી
નજરે પડતી નથી.

સૂર્ય પશ્ચિમમાં અધોગતિ શેવા લાગ્યો, સંધ્યા રાગ ખીલી
નીકળ્યો. પૃથ્વી, આકાશ, પાણી અને વિશેષ કરીને પશ્ચિમ
દિશાનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયાં. સૂર્ય દેવતાના તપાવેલા
સુવર્ણના રેષા જેવાં ફીરણો, લાંબા થઈ પૃથ્વીના પશ્ચિમ છેડને
સ્પર્શ કરવા લાગ્યાં. જલમાં પડતાં વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ ભુંસાઈ
જવા લાગ્યાં, ઝાડ ઘટામાં નાનાં ચેકલાં ચીંચીં કરવા લાગી
ગયાં. કાગડાનાં ટોળાં કડોર છતાં તે વખતે આનંદકારી લાગતા
કૌંચ શબ્દો કરતાં જુદી જુદી દિશામાં ઉડી જતાં નજરે
પડતાં હતાં. યોડીવારમાં તો આ સુંદર દેખાવ અને આ
મધુર અવાજ દેખાતા અને સંભળાતા બંધ પડ્યા. સૂર્ય
બિંબ અદ્રશ્ય થઈ ગયું. નાના છોડ, કુમળી વેલી, અને મહાન
વૃક્ષો એક ખીળ સાથે મળી જતા હોય, એક રૂપ થઈ જતા
હોય, કાળાં પડી જતાં હોય, અને દિશાઓ વિસ્તાર પામતી
હોય તેવું ભાસવા લાગ્યું ! ઋષિઓ ચારે દિશામાં હોમ કરતા

ટાપુઓ કહી શકાય અને પાછળથી મહારા સાંભળવામાં આવ્યું
છે કે, તેને પણ તરતા ટાપુઓ કહે છે.—અંચિત

હોય અને વેદિઓમાંથી ધુમાડના ગોટા ઊંચા ચડતા હોય, ખીન જન્મેજ્યે સર્પ કુલનો નાશ કરવા ચતુ આરંભ્યો હોય અને તેથી જાણે ચોતરફ આકાશમાંથી કાળા સર્પનો વરસાદ પડતો હોય, કાળા વેલા જાણે એકદમ પૃથ્વીમાંથી નીસરી ધુમ્મટ જેવા આકાશ પર ચાગે કાર ચડી જતા હોય, પૃથ્વીને ઘેરી લેવા ક્ષિત્રુ કાળું લક્ષ્મી જાણે આવતું હોય અથવા ભૂમિના પર્વત ભાગો જાણે મહાપ્રલયના જળમાં ડુબી જતા હોય, તેમ અંધાર વ્યાપવા લાગ્યું નાના મોટા તારા સતેજ થયા અને અંધારને મદદ આપતા ધુમ્મસમાં ચળકવા લાગ્યા ; આકાશ પાસે આવવા લાગ્યું. આગિયા અહિ તહિ ઝળકવા લાગ્યા. ઢી પડવા લાગી તેથી અમે ગરમ કપડાં પહેરી કિસ્તીમાં બેસી ગયા. માંજીલોકો ગંગરીમાં કોલસા ભરવા લાગ્યા.

‘ગંગરી’ એ શબ્દ વારંવાર વાપરવો પડે છે તેથી તે શબ્દનો ખરો અર્થ સમજવો જોઈએ. માટીના હાંડલી જેવા વાસણની ચારે બાજુ બર ઝુંધેલ હોય છે, તેની ઉપર એક નાકું હોય છે. આ વાસણમાં અંગારા ભરી ગદીખ માણસો નાકામાં દોરી નાંખી ટાઢ પડતી હોય છે ત્યારે ઝખ્ખાની અંદર ડોકે તેને ટાંગી દે છે. આ ગંગરી એ પૈસાની એક મળી શકે છે. ઘરમાં જેટલાં માણસ હોય છે તેટલીજ ગંગરીયો હોય છે. નહાતું બાલક પણ ગંગરી ડોકમાં પહેરી ફર્યા કરે છે. જેમ સુધરેલ હમેશાં હાથમાં મોટી રાખે છે તેમ માંજી લોકો ગંગરી હમેશાં સાથેજ રાખે છે.

જે દરવજ્જમાંથી અમે તળાવમાં દાખલ થયા હતા તેજ દરવજ્જમાંથી બહાર નીકળ્યા. આ વખતે ક્રિસ્તી તીરની માફક દરવજ્જ બહાર નીકળી ગઇ, કેમકે પાણીનું તાણ અત્યુચ્છ હતું. આ તળાવ સારી રીતે જોતાં એક અકવાડીજી 'યાય તે અમે માત્ર એકજ દિવસમાં જોશું'! એક સ્વપ્ન જેવું થઈ ગયું! ક્રિસ્તી બજારમાં ચાલવા લાગી, કેટલાક પંડિતોનાં ઘન હતાં તેથી સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી તે અમે સાંભળતા સાંભળતા ઉતારા પાસે આવી પહોંચ્યા.

પંડિતાણીઓ જે સંદેહ ટોપી પહેરે છે તેમાં જે તરફ ન્હાનાં કાણાં રાખે છે, અને તેની અંદર લાંબા ઠોળાયા જેવાં ધરેણાં પહેરે છે. વળી આ ટોપીપર નાનું ઝોંટણું ઝોટે છે. આ રીવાજની મને આજ્ઞા અખર પડી.

રાતના આશરે આઠ વાગે ઉતારે પહોંચ્યા, વાણ કંઈ અને સગડી (હાર્થ) માં લાકડાં સજાગાવી બીજાનામાં સુતા. સુતાં સુતાં હું વિચાર કરતો હતો કે : કાશ્મીરમાંજ ઈશ્વરની રમણીય રચનાનો વર્ષાદ વર્ષા ગયો છે. વળી હિંદુસ્તાન આવાં સુંદર રચોનો માલીક હોવાથી કેવો ભાગ્યશાલી કહેવાય! વિધ્યાટવીનો પ્રદેશ પણ કાંઈ ઓછી ખુબી વાળો ગણાતો નથી, અને ભવભૂતિ, કાલિદાસાદિ કવિઓની અગાધ કલ્પના શક્તિ પણ આજ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય મુલ કારણ છે. પણ અતિશય થવાથી કંઈ વસ્તુ હાનિ કરતી નથી? આ દેખાવો આનંદની સાથે દુઃખ દેનાર પણ ક્યાં ઓછા થયા છે? આર્યાવર્તમાં સુંદરતની અતિશય ભવ્યલીલાથી માણસોની કલ્પનાશક્તિ અતિશય વધ

ગઘ અને તેથી ખરી વિચાર શક્તિની ખામી રહી ગઈ. અને માણસો વહેમીલાં યમ ગયાં.* કાલિના બલિદાનાયે હજારો માણસના જીવ ગયા છે, પિતૃ પીઠ અને ભૂતપલિતથી સેંકડો માણસો રીબાય છે, આવતા જન્મમાં સુખી થવા માટે, કાશીમાં કરવત મેલાવી, ગિરનારપર સૈરવજપ ખાધ, હિમાલયમાં ગળી, કમલપૂજા અને એવા અનેક પ્રકારે કરોડો અગ્ની અને વહેમી આર્થ બંધુઓએ કમકમાડી ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે આત્મધાતુ કરેલ છે. કુદરત સામે બાય બીડવા શક્તિમાન ન હોવાથી હજારો જડવસ્તુઓને ઈશ્વરપદ આપેલ છે, દેવ બનાવેલ છે અને પૂજેલ છે. પરમબ્રહ્મની કૃપાથી તે ધુન્ન હવે મગજમાંથી દૂર થવા લાગી છે, તોપણ દૃઢ આગ્રહથી હીમત રાખી એક ક્ષર્ષ પાછળ મંકપા રહેવું એ ધ્રીટનોની ખાસીયત હજી હિંદુ બાઈઓથી ધણી દૂર રહેલી છે. અલખત આંધ આંધ આ સુણ પણ અમતકારો

*જે જે દેશોમાં સૃષ્ટિ ચમત્કારો અને સૃષ્ટિ રચના બબ્બ અને ઉચ્ચ હોય છે ત્યાંના રહીશ વહેમીલા અને નબળા મનના સામાટે હોય છે એનો ખુલાસો ધણા દેશોના ઇતિહાસમાંથી થાપલા લખને પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લખનાર Buckle સાહેબે પોતાના 'History of Civilization' એટલે સુધારાને 'ઇતિહાસ' નામના વિદ્વા અને શોધ બરેલા પુસ્તકમાં બતાવેલ છે.

ખતાવ છે પણ તે મહા ગુણ સર્વવ્યાપક ક્યારે થશે ? હજી
 ઘણી વાર છે. તેમાં આર્થ બંધુઓનો દોષ નથી. ક્યારે જ્ઞાન
 વહેમને દૂર કરશે ત્યારે એની મેળે બધાં માર્ગવાના થશે.
 હવે તો વિદ્યાની સાથે ગાઢ પ્રેમ બાંધવો જોઈએ. એ યત્ન
 ક્યાંય છુપુ રહે તેવું નથી સૂચ્ય ઉઝે. એટલે અનવાળું
 યવાનુંજ અને ધુમ્મસ ઉડી જવાનો. અસ્તુ.

આવા આવા વિચારોમાં મને હવે આવી ગઈ અને
 સુસ્વપ્નમાં ગત્રી નીકળી ગઈ

તા.-૫-૧૧-૯૧ :—આજ મવારમાં રાવ બહાદુરે
 શરેન સેક્રેટરીને ચીડી લખી વાઇસરૉયને મળવાનો વખત
 પૂછાવ્યો. લાલા જયકિસનદાસની અડી વાગે એક ચીડી
 આવી તેમાં બખ્તુ હતું કે : નામદાર વાઇસરૉય સાહેબ
 પોણાત્રણ વાગે તમારી મુલાકાત લેશે અને જો તમે તેટલા
 વખતમાં ન પહોંચી શકો તો ક્યારે આવશો ત્યારે મળશે.
 આપી અમે જલદી કપડાં પહેરી ઉતાવળથી જ્યાં વાઇસરૉય
 ઉતર્યા હતા ત્યાં ગયા અને ચાર વાગે અમે ત્યાં પહોંચી
 શક્યા. ત્યાં જઈ તપાસ કરતા માલુમ પડ્યું કે વાઇસરૉય
 માહેમ બહાર ફરવા ગયેલ છે તે સાંજે પાછા આવશે.
 તે જગ્યામાં જવાને એક હોડીનો પુલ બાંધ્યો હતો ત્યાં
 અમે રોકાયા અને પ્રાણજનનાથ ફરિન સેક્રેટરીને મળવા
 ગયા અને દોઢ કલાક પાછા આવ્યા પણ મુલાકાત થઈ શકી
 નહિ. માઝખાંચ વાગે અમે માહમુદશાહની દુકાને ગયા અને
 ત્યાં કેટલીક શાયો વગેરે સામાન જોયો. અમને ત્યાં માલુમ

પડ્યુ કે, વાઘસરોજ સાહેબ આ દુકાને આસરે દોઢ કલાક રોકાણા હતા અને તેઓ સાહેબ હમણાજ ગયા. અમે જો જરા વહેલા આ દુકાને આવ્યા હતા તો તેઓ નામદાર ત્યાંજ મળત.

સાંજે ઉતારે પાછા આવ્યા, વાણુ ક્યું અને સગડી પાસે ખેડા હતા તેટલામાં રાવળદાદુરને એક સ્વારે આવી ચીઠી આપી. આ ચીઠી ફેસીકેન્ટની હતી તેમાં લખ્યું હતું કે: મેહેરબાન વાઘસરોજ સાહેબ તમારી મુલાકાત આજ પોણા ત્રણ વાગે મેરો !

આજ અમે આ પ્રમાણે અમારી ધારણામાં નાઉમેદ થઈ મુઠ રહ્યા.

તા. ૬-૧૧-૯૨; ચક્રવાકની લાંબી ચીસો કાગાનીદરમાં કોઈ કોઈ વખતે કાને પડવા લાગી. માંછ લોકોનાં બગામાં, ડુંકાં ગાયનો અને અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. હીપ્પોચોરિ જરા નિસ્તેજ થવા લાગી. પડખું ફેરવતી વખતે ટાઢથી બિછાનું જરા ભીનું અને ઠંડું લાગવા માડ્યું. બહાર ઉજ્જવલ ભાસ નજરે પડવા લાગ્યો. પાણીના ખગખગાટથી કિરતીની આ-વજ યાર થઈ ગઈ છે, એમ લાગ્યું. કાગડા, ચકલાં, કાખર અને બીજાં પક્ષિઓ બોલવા લાગ્યા. ચોકીએ બેઠેલો સિપાઈ એક પછી એક રસોવાને ઉઠાડવા લાગ્યો. તેઓ ઉઠ્યા કે દુરતન આગસ મરડી કોઈ “હરિ, હરિ, હરિ”, કોઈ “હે ! રામ તુ” કોઈ “હે ! બગવાન” એમ બોલતા પધારીઓ

સંકેલી દામે લાગ્યા ; પરભાતીઆં ગાવા લાગ્યા અને ચુલા
પાસે તાપવા બેસી ગયા. ધીમે ધીમે અજવાળું ઓરડામાં
આવ્યું એટલે અમે પણ ઉઠ્યા, બે ત્રણ માંજીઓને બોલાવી
“ ડાક ધરકું જાકે સજ કાગઝ જલદી લાઓ ઓર તાર
હાવેતો બહોબી લાના ”, બીજાને, “ બહાર જાકે જલદી ચિરા-
ક તૈયાર કરો”, ત્રીજાને “ શિકારી તૈયાર રખો ફુપેરકું બહાર
ફિરને જાનહિ”, આ પ્રમાણે જીદાં જીદાં કામ બતાવી દીધાં.
કમાડ ઉઘાડ્યાં. તેઓ ગયા. અમે બહાર ઓસરીમાં ખુર-
શીઓ નખાવી, ગરમ કપડાં પહેરી સગડી આસપાસ દાતણ
કરવા બેસી ગયા. પૂર્વ દિશાની લાલાચ, પર્વતો પરનો ગુલાબી
દીસતો બરફ, નાના પ્રકારના અવાજ કરતાં આમતેમ ઉડતાં પક્ષિ-
ઓ, ઝાકળથી ટપકતાં વૃક્ષો, જરા જરા ઉધડેલાં જલકણુથી
છવાયેલ પુષ્પ, ડાળિઓપર પથરાયેલ ગયેલી પાણીના મોતી-
યાથી ચળકતી કરોળિઆની જાળ, લીલું ધાસ અને તે પર
પડેલાં પાણીનાં દીપાં, ધીમે ધીમે વિખરાતો ધુમ્મસ, ડુંગરપર
ફરતાં હસ્તિદલ જેવાં દેખાતાં વાદળાં, નિર્મળ યતું આકાશ,
શુક્ર અને બીજા વિરલ વિરલ રહેલા ઝાંખા તારા, પાણીપર
ઉડતા દલકલિયા, બોરડામાંથી નીકળતા ધુમાડાના થોડા
રહેલા ધુમ્મસ સાથે મળી જતા ગોટા, અને પ્રભાત કાલના એવા
અનેક સુખકર રમણીય કુદરતી દેખાવો જોઈ આનંદમાં દાતણ
પાણી કરી લીધાં. એટલી વારમાં બે હવેા ડુંગરો વચ્ચે
બીજામાં ચળકાટ મારતાં, ચોતરફ ફેલાતાં, માણસોના અવાજ
સાથે વધતાં જતાં સૂર્યના સોનેરી કીરણો નજરે પડ્યાં, અને

આત્રસથી છકેલ કોકિલાની કીકી જેવાં લાલવસ્ત્ર ધારણ કરી ભગવાન સૂર્ય દેવતાએ દર્શન દીધાં. સુવર્ણની રેતી જેવો, શરદીમાં વહાલો લાગતો, કમલ વનને વિકસિત કરતો, નદીના પાણીને રંગી નાખતો, બરશના લાલ રંગને ભુસી દેતો તડકો, પૃથ્વી, પહાડ ઝાડ, અને સર્વ વસ્તુપર પથરાઈ ગયો. સૂર્યનો રથ જાયો ચડ્યો, પર્વતો નીચે આવી ગયા, જલની તરંગ પરંપરા ચળકવા લાગી અને ટાઢ જરા ઓછી થઈ તેથી અમે ન્હાવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું કે “કાગળ લઈ માંજી આવ્યો” તેથી જલદી કપડાં પહેરી રસોયાને “ચાળાને જરા વાર. છે” એમ કહી લખવાની ઓરડીમાં દોડી જઈ જલદી જલદી પ્રિય રનેહીઓના પ્રિય કુસલ પત્રો વાંચ્યા, અને પછી જમી લીધું. મિત્રોને કાગળના જવાબ જલદી જલદી લખી નાખી, કિસ્તીમાં બેથી માંજી લોકોને કહી દીધું કે : તખ્તે સુતેમાન તરફ શીકારી ચલાવો. તેઓ શીકારી ચલાવ્યા પહેલાં “ઓ પીર, દસ્તગીર, શહેનશાહ, બાદશાહ” એવા એવા શબ્દો હલેસાંને એક સરખાં નિયમિત કરવા બોલી; કિસ્તી સપાટાખંધ ચલાવવા લાગ્યા. રેસિડન્સિનું મકાન જે અમારા ઉતારાથી બહુ દૂર નહોતું ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કિસ્તી ઉભી રાખી એક માંજીએ કહ્યું કે, “સાબ, ઇધરસે ચલનાં પડેગા”, એક માંજીને રસ્તો બતાવવા સાથે લઈ તેની પાછળ પાછળ વૃક્ષ ઘંટામાં ખાડા ખડીયા ફૂદતા-ફૂદતા, એક નાની કેડીપર એક પછી એક આડા અવળા ચાલવા લાગ્યા. થોડા વખતમાં ટેકરીની નજીક આવી ગયા. શ્રીનગર દરિયાની

સપાટીમાં ૫૦૦૦ શીટ હંચુ છે અને શંકરાચાર્યનું મંદિર ૬૦૦૦ શીટ હંચુ છે, તેથી અમારે ૧૦૦૦ શીટ હંચુ ચડવાનું હતું. ભાંગીગયેલાં પગથીયાંપર સંભાળી સંભાળી પણ ઝડપમાં પગ મૂકતા હંચા ચડવા લાગ્યા. વાઇસરોયના માન ખાતર આ ટેકરીપર રાતે રોશની ચવાની હતી તેથી મંદિરે કપાસિયાના કોડીઆંની હારો કરતા હતા અને નાની નાની લાકડીઓ આમ તેમ ખોડતા હતા. આ એક જાતના કાશ્મીરી ઝાડની સોટીઓ દિવાની માફક બળે છે અને તેથી તેને પણ રોશની કરતી વખતે વાપરવામાં આવે છે. ઘડીક ઉભા રહી આ રોશનીની તૈયારી અને નીચેની જમીન પર જરા નજર કરી પાછા ધીમે ધીમે ચાલવાનું શરૂ કર્યું. પગથિયાં છોડી દઇ એક નાની કોડી પર ચાલવા લાગ્યા. જમણી બાજુએ પથરા, ઝાડ, ડુંગર અને કામ કરતાં દાડિયાં હતાં, અને ડાબી બાજુએ વધારે વધારે હોડી થતી જતી ખાઇ હતી. લાંબી કાશ્મીરી લાકડીઓ હાથમાં રાખી લીધી હતી અને ખાઇ તરફ વારંવાર નજર કરતા, યાકી જગથી ઘડીએ ઘડીએ પથગ પર બેસી વિસામે સેતા લેતા શ્રી શંકરાચાર્યના શિવાલય પર પહોંચી ગયા, અને “શંબો હર” કરીનીચે બેઠા. શ્રમથી પરીતો વળી ગયો હતો, અને મંદ શીતળ પવનની લહેન આવતી હતી તેથી જરા વાર વિત્રાંતિ લઇ મદાદેવના દર્શન કરવા ગયા. મંદિરમાં એક મોટું શિવલિંગ અને બે પરિચય લેખ છે. અહિં એક બાવો હતો તેણે કહ્યું કે, “આ જગ્યાએ આચાર્ય ઉધ્ધારક શ્રી શંકરાચાર્ય અને મંડનમિત્રનાં પત્તિનો સંવાદ થયો

આ જિએ સ્થાનથી આપું શ્રીનગર અને ઘણું દૂર સું-
 ળિના સુંદર પ્રદેશો નજરે પડે છે. જો કે શહેરનાં દુર્દશામાં
 માધી પડેલાં જેવાં ઘર જોવાથી થોડોજ આનંદ મળે છે પણ
 શ્રીશ્રી કુદરત, ઈશ્વરની માફક આંખને ખેંચી લે છે અને
 જમતાં છતાં સ્વપ્નાવસ્થાનું જાન કરાવે છે. એક બાબુએ
 શાનાં નાનાં દેખાતાં સફેદનાં વૃક્ષોની આડી અવળી હારો,
 ચેનારના ઝાડની ઠેકણે ઠેકણે ઘટા, અહીં તહીં પથરાયેલાં
 શીમાં અને છુરાં, ચોરસ, ત્રિકોણી, ગોળ અને એવા અનેક
 બાહારનાં મેદાનો, અને બાજુ પાલાથી ભરપૂર ખેતરો, તેમાં
 ફરતાં વેલિયાં માણસ જેવા દીસતા ખેડુતો, કાલ સરોવર,
 તેમાં તરતી નાની મોટી વનસ્પતિ, કીનારાપરના બગીચા,
 વાદળાંથી વધારે કાળો દેખાતો પરિ મહેલ, શહેરમાંની આડી
 અવળી આસમાની પાણીની સડકો, ઘર બહાર નીકળતા ધુ-
 માગના ચાક્યા જતા, જિએ ચડતા, વિખરાઈ જતા થાંભલા,
 ઘાસથી છવાયેલ છપરાં, અને બીજી બાબુએ ખીણમાં
 ધીમે ધીમે સર્પાકારે ચાલી આવતી જેમ્સ નદી, મુસાફરી
 બંગલા, વાદળાં અને બરફથી ઢાંકાયેલી, દૃષ્ટિ મર્યાદા સુધી
 લાંબી લાંબી ચાલી જતી, જિએ નીચી ધાર અને અણીવાળી,
 લીલી અને કાળી ટેકરીઓ વાળી પર્વત પરંપરા, અને તેની
 ઝાડીમાં જુદા જુદા અવાજ કરી ઝડપે ચાલુ પક્ષિઓ,
 દૃષ્ટિએ પડે છે. આ તે પ્રાણિ ! સ્વર્ગ ! કે કૈલાસ છે ! તેનો
 સંકલ્પ વિકલ્પ કરાવે છે. ચારે દિશામાં આવાજ અદ્ભૂત,
 દૃષ્ટિને આકર્ષાવત આપતા, સૌંદર્યના વિશાલ ભંડાર આવી

રહેલા છે. તેથી ક્યાંથી આંખ ફેરવી ક્યાં જોવું તે સુજાતું નથી. આ ઋતુમાં પણ આ દેખાવ આટલું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે તો ખેતરોને ફેસર અને ધીચ વનસ્પતિથી, દરેક વૃક્ષને ચળકતાં નવપલ્લવ અને ફૂલોથી, દરેક ઝરણુને નિર્મલ, શીત, ખગખગતા જલથી, દરેક મેદાનને લીલા ધાસથી અને દરેક પર્વતને પુષ્પ, પાન, અને ફલના નવરંગી ગાલીચાથી ભરી દેતી વસંતમાં આ પ્રદેશો હૃદયપર શું અસર નહિ કરતા હોય! સર્વદા ધન્ય છે, આવી અનુપમ લીલાને સુજનાર લીલાને. આવા અકળ અમાનુષિ, અતીગહન, ઈશ્વરી ચમત્કારના રમણીય ભંડારનું પ્રેમ, આનંદ અને આશ્ચર્ય સહિત અવશોકન કરી, મહાદેવનાં ફરીથી દર્શન કરી, ચિત્તવૃત્તિને સાંજ છોડી પાછા વળ્યા. આ વખતે નીચે ઉતરવું હતું તેથી મહેનત ઓછી હતી પણ સંભાળ ધણીજ રાખવી પડતી હતી, કેમકે પગ લપસ્યો કે, 'રામરામ', ખાઇ પડ્યો ધણીજ જાડી; તેમાં પડ્યા તો પાવણું પાણી પણ માગવાનો વખત મળે નહિ. ઢાળ ધણો છે તેની સંભાળ રાખ્યા છતાં પગ લપસી પડતો હતો અને પાછા ઉભા થતાં પણ જરા મુશ્કેલી પડતી હતી. કેટલાક ખાઇ સામે નજર કરવાને પણ દિશ્મત ધરી શકતા નહોતા. ધીમે ધીમે જ્યાં સાંજ સમા ઈશ્વર કૃપાથી નીચે ઉતર્યા અને 'હાથ' કરી કિસ્તીમાં ખેંચી ગયા. ઉતારે પહોંચ્યા તેટલી વારમાં રાત્રી આવી પહોંચી તેથી વાગું કરી ચાક્યાપાક્યા જલદી બીજાનામાં પડ્યા અને ધંસધમાઈ જાય આવી ગઇ.

તા. ૯૧૧-૯૧:—સવારે ઊઠ્યા. યાક ઊતરી ગયો હતો. આજ મવારના નેવ અને પિસતાળીયા મિનીટે હીઝ એકસે-લન્સીને મળવા ગયા. પહેલાં એમના એડિકોને મળ્યા. એડિકો વાઇસરોયને અમે આંખા છીએ, એ ખબર આપવા મયા અને થોડીજ વારમાં એડિકોની સાથે પોતે પધાર્યા. વાઇસરોય ઘણાજ સરસ અને નમ્ર પ્રકૃતિના હશે. એમ અમને આ મુલાકાત પરથી ધાર્યું. વાઇસરોય સાહેબે "તમે ઈંગ્લેન્ડ અભ્યાસ ક્યાં કર્યો છે? મુસાફરી ક્યારથી નીકળ્યા છો? ક્યાં ક્યાં ગયા? શું શું જોયું? ક્યાં ક્યાં જવાના છો?" એવા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા અને કેટલીક વાત ઓત થયા પછી રાવ બહાદુરે વાઇસરોય સાહેબને કહ્યું કે, "મને આપ નામઘર તરફથી આજ સાંજમાં રાઓ બહાદુરનો ઇલકાળ મળ્યો છે અને આજ વર્ષમાં આપની સલામતો મને લાભ મળ્યો છે તેથી હું ઘણો ભાગ્યશાલી થયો છું" પછી તુરતજ અમે વાઇસરોય સાહેબની રજા લઇ, આ મુલાકાતમાં એમનાં બહાઇ, સાદાઇ અને માયાળુ સ્વભાવની વાતો કરતા ઉતારે ગયા.

જમીને જપોરે કાસ્મીરી શાલ જનાવવાનું એક કારખાનું જોવા ગયા. આ ઉત્તમ પ્રકારની શાલની જનાવટ અમદાવાદી. અથવા સુરતી કિનખાજના જેવી છે. આ જનાવટ એક ખીજા શાલના વેપારી એક ખીજાથી છુપી રાખે છે. આમ કરવાનું કારણ એક વેપારીને પૂછ્યું પણ સીધા જવાબ મળ્યો નહિ, ખરે-

ખાત આ છુપું રાખવાની ટેવ ધણીજ નુકસાન કર્તા છે. એથી મુધારાને તેમજ કલા કૌશલ્યને ધણી હાનિ પહોંચે છે અને તેથી દેશ પછાત રહી જાય છે. આપણા ગિરનારી, આયુરાજના અને વિદ્યાચળના, વૈરાગ્યનો ડોળ કરતા, લાંબી લાંબી પીંગી જટાવાળા બાવા અને એવા ધણા માણસો કેટલાક પ્રદારની ઉત્તમ ઔપધિનો ઉપયોગ જાણતા હોય છે. કોઈ જગલનાં પાંદડાથી એકદમ ધા મેળવી દે છે, કોઈ અમલકારિક મૂળથી વાનું દરદ મટાડી દે છે, તો કોઈ સર્પનું ઝેર એક ક્ષણમાં ઉતારી દે છે, પણ આ અતિ સ્વાર્થી લોકોને તે વનસ્પતિનું નામ પૂછતાં ઠાઈ કહેતા નથી અથવા એ તો મંત્રથી સારું થઈ ગયું એમ કહી દે છે. એક માણસ આખી દુનિયામાં પિડાતા માણસોને કેવી રીતે સારાં કરી શકે ? આ દવા જે જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસિદ્ધ કરી હોય તો તેથી પોતાને તેમજ આખી સૃષ્ટિને કેટલો લાભ મળે ? વળી તે માણસ મરી ગયો એટલે પૃથ્વી પરથી તેટલા માનનો નાશ થયો. જે આ પ્રમાણે દરેક માણસે કર્યું હોત તો માણસો આજ આ સ્થિતિમાં ક્યાંથી હોત ? અને આમ છુપા રાખનારાઓ પણ તે હુન્નર ક્યાંથી જાણતા હોય ? આવા વિચારો અને વાતો કરતાં પાછા ઉતારે આવી આ પીધો. કાશ્મિરી પરિમનાની બનાવટ જેવા જાત પણ વખત ન હોવાથી અને તે બનાવટ સાધારણ કાપડની બનાવટ જેવીજ હો એમ અમે સાંભળ્યું હતું તેથી તે જેવા ગયા નહિ.

સાંજના ચાર વાગે અમે મહાગજ ગંજ (ગંજ એટલે મારકેટ) જોવા ગયા. આ જગ્યાએ ચાંદીનાં અને ત્રાંબાનાં વાસણુ વીગેરે પરચુરણુ સામાન મળે છે. આ મારકેટ ચણેલી નથી પણ એક ચોકજ છે. જમીન પર નાના મોટા ખડબચડા પથ્થર પડેલા છે જેથી કોઈ પડેતો માથું રંગાઈ જાય તેવું છે, તેમાં આમ તેમ આંટા માર્યા, પછી પાળા ચાલતાં ગામમાં ફરતાં ફરતાં જુગા મસ્જિદમાં જુટ ઉતારી દાખલ થયા. આ મકાન ઘણું વિશાલ છે, પણ કાશ્મીરી રીવાજ પ્રમાણે મરામતની મોટી ખામી છે. આ આવીશાન બાદશાહી દબાવા વાળા મકાનમાં ત્રણ મોટા ખેડ છે. ઓરડાની વચમાં ચિનારના લાકડાના ઊંચા સ્તંભની હાર છે. એક ખંડમાં આવા છાસકળી વધારે શીટ લાગા આઠ ચાંબલા છે. આવા ઉંચા લાકડાના ચાંબલા હજુ સુધી મેં જોયા નથી. આ મસ્જિદમાં એક સૈયદ રહેનો હતો તેણે કહ્યું કે ‘આ મકાન સિદ્દિક સોધીએ ચણાવેલું છે, અને એક વખત અકબરે મરામત કરાવી ત્યાર પછી કોઈએ આની સંભાળ લીધી નથી.’ આના બારણામાં બે પર્શિયન લેખ છે પણ અમારામાં કોઈને તે બાપા આવડતી નહતી તેથી તેમાં શું લખ્યું હતું તે જણાવું નહિ.

આ મકાનની પાસે શાહ આમદાનની જાગત છે તે અમે જોવા ગયા. ત્યાં પણ જુટ ઉતારવા પડે છે. શાહ આમદાન એક મહા પુરુષ થઈ ગયેલ હતા. તે જ્યાં બેસતા હતા ત્યાં એક લાકડાની ઓરડી કરેલ છે અને તેની ઉપર અને પામે

દીવાલપર કેટલાક અરબી ભાષામાં લેખ છે. આ અક્ષરો ત્રાંખાના છે એમ અમે ધારું પણ હાથ ફેરવી જોતાં માત્રમ પડ્યું કે તે રંગેલા છે.

ગામની શેરીઓમાં ખડખડા પથ્થર પડેલા તેથી ગાડી અથવા ગાડું ચાલી શકે તેમ નથી અને જો ચાલે તો એકનાં બે થાય. વળી રસ્તા ઘણાજ દુર્ગંધી છે. તેથી નાક આડો રમાલ રાખી અમારે ચાલવું પડતું. તોપણ વાઇસરૉયને લીધે આ વખતે રસ્તા જરા સાફ રાખવામાં આવ્યા હતા, વાઇસરૉયને લીધે આ મંદિરનો ખરો અનુભવ થઇ શક્યો નહિ તેમ ગંદકીથી માથું ચડ્યું નહિ. એથી અમે બાઅચાલી કે દુર્બાગી ?

તા. ૮-૧૧-૨૧:—આજ બપોરે અમે જમીને હરિ પર્વત જોવા ગયા. કિસ્તી એક જગ્યાએ બજારમાં ઉભી રાખી અને સાંથી બાબુ કાળીદાસે ટકુ અને ખચ્ચર તૈયાર રાખ્યાં હતાં તેપર સ્વાર થઇ ટેકરી તરફ ચાલ્યા. આ વખતે ડાક્ટર પુરુષોત્તમે પનોતા પ્રાણીની (ખચ્ચરની) સ્વારી કરી હતી. અમે ધણા દિવસથી હર્ષભત કરાવી શક્યા નહોતા અને કપડાં પણ વિચિત્ર પહેર્યાં હતાં, તેમાં વળી ડાક્ટર લંબકરણ ઉપર બેઠા હતા તેથી એમની મશ્કરી કરતા કરતા રેતીમાં ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. કોઇએ મંડ્રીકેપ માથા પર ધાલી હતી તો કોઇએ કાન ટોપી પહેરી હતી, કોઇએ ઝોવર કોટ પહેરી તેપર બેટ વીંટી લીધી હતી તો કોઇએ ગરમ ચોગો

પહેરી લીધો હતો. કોઈએ પેન્ટલુન પહેર્યું હતું તો કોઈએ મુરવાલ પર ગટર્સ બાંધી લીધાં હતાં ; અમારૂં આપું વિચિત્ર સંકોતું લશ્કર ગમ્મત કરતું હરિ પર્વત ખાસે આવી પહોંચ્યું.

આ ટેકરી શાંકરાચાર્યના કુંગર કરતાં ધણીજ નાની છે, પરંતુ સ્ટ્રેટના રંગના છે. અને તેના પર ચડી જતું પશુ સહેલું છે કેમકે યોડાં વખત પહેલાંજ મળનાં પગથીયાં ચણાવેલાં છે. ટેકરી પર ઝાડ ધણીજ યોડાં છે તેથી તે એક પર્યટના દગલા જેવી દેખાય છે. તેના પર એક કિલ્લો છે ત્યાં અમારે જવું હતું.

પગથિયાં આબ્યાં એટલે ઘોડાપરથી ઉતરી ચાલવા લાગ્યા. અને યોડાં જામે ચઢ્યા સારે એક દેવીનું મંદિર આબ્યું. અમે ખુટ ઉતારી હાથ પગ ઘોઘ તેમાં ગયા. એક મોટો પાણી સિંદૂરથી રંગેલો હતો. આ દેવી છે એમ એક પડિતે કહ્યું તેથી અમે તેની ખાસે ગયા. હું પણ પવ્ય નહોતો લાગ્યો તેટલી વારમાં તો એક પડિતે મને દીવા 'કર્પા' વિનાજ ઉતાવળથી હાથમાં આરતી આપી દીધી ! કેમકે તેણે જાણ્યું કે આ કોઈ પેન્ટલુનવાળા મુહરથી પૂજા ખુશ કરશે નહિ. પણ અમે તો પૂજા કરવા માટેજ ગયા હતા તેથી દર્બાસનપર હાથ જોડી દેવીની સન્મુખ બેઠા. બે મિનીટમાં લાંબી દાદી અને ઘોળી પાધડીવાળા હાથ પગ, પાણીમાં પત્તાળી સંધ્યા કરનારા પચાસેક પડિતો અમને વિટળાઈ વળ્યા, અને મ્હો પડોળાં કરી મોટે સાદે દેવીની સ્તુતિ બોલવા લાગ્યા. આ સ્તુતિમાં

ચોતરફ વિંટળાઇ વળ્યો. છુલ્લર લેકનો કિનારો ગ્યાગ્યો. પાણી
 વિશાળતા પામ્યું. મોઝા નજરે પડવા લાગ્યા. કિસ્તી ઉભી
 રાખી. રાત્રે આ સરોવરમાં ચાલતું એ જલ જોખમ ભરેલું
 છે તેથી આ કિનારાપરજ રાત્રે કિસ્તીને રાખી, મુઠ રહ્યા.
 સવારે ચાર વાગે ચાલતું હતું કેમકે એ વખત હવા સારી
 હોય છે, અને તોશનનો ભય ઓછો હોય છે.

કોઇને ખજર આપ્યા વિના—કિસ્તી રાતના બે વાગે ચલાવી દીધી. સામાનવાળી કિસ્તી બુલરને કિનારેજ ચોટી ગઇ અને રસોડાવાળી કિસ્તી વાંસે રહી ગઇ તેથી આવું મોટું જોખમ માથે લઈ અમે બુલરમાં આ એકલી કિસ્તીને નાખી છે. હવે ધણુંકરી હરકતનો નહિ આવવા દઇએ પણ અમને ધણી ધાસ્તી લાગે છે.” આટલું કહી તે દલેસાં મારવા લાગ્યો અને અમે ઉડીને “અથરની ધમ્મ પિના કાંઈ થતું નથી.” એમ ધારી આ તળાવ અથવા સાગર જોવા લામ્યા. માંજ સોફાએ બહાર આવવા ના કહી પણ આ તોફાનથી સરોવરનો દેખાવ કેવો લાગે છે તે જોવાની જિજ્ઞાસા શાંત ન થવાથી અમે આંખો ચોળતા ચોળતા તુતકપર ઉભા રહ્યા. શ્રીનગર જતી વખતે આ સરોવરનું જલ એક મોટા અરિસા જેવું નજરે પડ્યું હતું પણ આજ તો તે સમુદ્ર ખીજેજ થઇ ગયો હતો મોટાં મોઝાંથી પાણી ફૂટતું હોય, બિચારી કિસ્તીપર ગુસ્સે થઇ ચોતરફથી તેના પર ધસી આવતું હોય અથવા તેને ગળી જવા ધમ્મતું હોય તેવું દેખાયું. નજરે માત્ર નાની નાની ટેકરી જેવી તરંગ પરંપરાજ પડતી હતી. ખીજ એકે કિસ્તી દૃષ્ટિએ પડતી નહોતી. ચોતરફ કિનારા સરખાજ દૂર દેખાતા હતા તેથી અમે મધ્ય ભાગમાં હતા. દુરખીનથી જોતાં માત્રમ પડ્યું કે આ તળાવમાં ચાલનારી બધી કિસ્તીઓ એક દૂરના ટાપુના કિનારાપર જતી રહી છે. વાદળાં અને ધુમ્મસથી સૂર્ય દૃષ્ટિએ પડતો નથી. જરફના પર્વતો માત્ર ઝાંખા ઝાંખાજ દેખાવ છે. કિનારા પરનાં વૃક્ષ, હુંગરપરની

ચોતરફ વિંટળાઇ વળ્યો. વુલર લેકનો કિનારો ગાળ્યો. પાણી વિશાળતા પામ્યું. મોઝાં નજરે પડ્યા લાગ્યા. કિસ્તી ઉભી રાખી. રાત્રે આ સરોવરમાં ચાલવું એ જરા જોખમ ભરેલું છે તેથી આ કિનારાપરજ રાત્રે કિસ્તીને રાખી, મુઠ રહ્યા. સવારે ચાર વાગે ચાલવું હતું કેમકે એ વખત હવા સારી હોય છે, અને તોશનનો ભય ગોઠ્યો હોય છે.

તા. ૧૭-૧૧-૯૨:—સવારના ૬ વાગ્યે પધારીમાંથી ઉઠ્યા. પાણીનાં હલેસાં જોરથી કિસ્તી સાથે અથડાતાં હતાં અને જે કિસ્તી હમેશાં જોક્ષમ નદીના સાંત, મંદગતિવાળા પાણીમાં સ્થિર ચાલી જતી હતી તે આજ આમતેમ ડોલતી હતી અને ઉંચી નીચી થઇ પાણી સાથે અથડાયાં કરતી હતી. પાણીની ઊંચ તુલકપર આવતી હતી, કિસ્તી ખુડશે તેવી થંકા કરાવતી હતી, અને જહાર જવા ના કહેતી હતી. માંજ લોકો જોરથી ખુબો પાડી હલેસાં મારતા હતા. આ વુલર લેક હતું. આ સરોવરમાં ઘણા અકસ્માત બને છે કેમકે આ સમુદ્ર જેવા સરોવરનાં મોઝાં સામે માત્ર ચાર તસુજ પાણીમાં રહેતી કિસ્તીની શી વિસાત? માંજ કાંઈ શુસ્સે થઇ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા. આ શું છે એમ એક માંજને પુછતાં તેણે કહ્યું કે “આજ ત્રણ વાગે ચારે કિસ્તીઓને સાથે બાંધી અમારે વુલર લેકમાં ચાલવું હતું જેથી કોઇને જોખો વાગે નહિ પણ સાહેજ (પ્રાણજીવનભાષ) વાળી કિસ્તીના માંજએ અમાડી પહોંચી જવા માટે—અમને

કોઇને ખબર આપ્યા વિના—કિસ્તી રાતના બે વાગે ચલાવી દીધી. સામાનવાળી કિસ્તી બુલરને કિનારેજ ચોટી ગઇ અને રસોડાવાળી કિસ્તી વાંસે રહી મધ તથા આપું મોહું ભેખમ માથે લઈ અને બુલરમાં આ એકલી કિસ્તીને નાખી છે. હવે ધણુંકરી હરકતનો નહિ આવવા દઇએ પણ અમને ધણી ધાસ્તી લાગે છે.” આટલું કહી તે હલેસાં મારવા લાગ્યો અને અમે ઉડીને “કચરની ઇચ્છા વિના કાંઈ થતું નથી.” એમ ધારી આ તળાવ અથવા સાગર ભેવા લાગ્યા. માંજી લોકોએ બહાર આવવા ના કહી પણ આ તોફાનથી સરોવરનો દેખાવ કેવો લાગે છે તે ભેવાની જિગ્યાસા શાંત ન થવાથી અમે આંખો ચોળતા ચોળતા તુલકપર ઉભા રહ્યા. શ્રીનગર જતી વખતે આ સરોવરનું જલ એક મોટા ચારિસા જેવું નજરે પડ્યું હતું પણ આજ તો તે સમુદ્ર ખીજેજ થઇ ગયો હતો. મોટાં મોઝાંથી પાણી ફૂટતું હોય, ખિચારી કિસ્તીપર ગુસ્સે થઇ ચોતરફથી તેના પર ધસી આવતું હોય અથવા તેને ગળી જવા ઇચ્છતું હોય તેવું દેખાયું. નજરે માત્ર નાની નાની ટેકરી જેવી તરંગ પરંપરાજ પડતી હતી. ખીજી એકે કિસ્તી દૃષ્ટિએ પડતી નહોતી. ચોતરફ કિનારા સરખાજ દૂર દેખાતા હતા તેથી અમે મધ્ય ભાગમાં હતા. દુરખીનથી ભેતાં માલમ પડ્યું કે આ તળાવમાં ચાલનારી બધી કિસ્તીઓ એક દૂરના ટાપુના કિનારાપર જતી રહી છે. વાદળાં અને ધુમ્મસથી સૂર્ય દૃષ્ટિએ પડતો નથી. જરફના પર્વતો માત્ર ઝાંખા ઝાંખાજ દેખાય છે. કિનારા પરનાં શૃંગ, હુંગરપરની

પોતાની કિસ્તીના વખાણ કરી સર્દીશીકેટોના થોકડા બતાવતા હતા. આ વખતે કિસ્તી પોતે જોઈનેજ પસંદ કરવી કેમકે દરેક માંછ પાસે સર્દીશીકેટો હોય છે અને દરેક માંછ પોતાની કિસ્તીના સરખાં વખાણ કરેછે. અમે અમારી કિસ્તી પસંદ કરી રાત તેમાંજ રહ્યા હતા. આ વખતે પ્રાણજીવનભાષ ખુશ્બે શરિરે નાહ્યા હતા તેથી એકદમ ટાઢ ચડી ગઈ હતી અને તુરત તાપ્યા ન હત તો તાવ ચડી આવત. ત્યારથી એમણે રાતે નહાવાનું અને જમવાનું ગંધ કર્યું હતું. આ વખતે સવા-રમાં કિસ્તી પર લોટ જેવો ખરફ પથરાઈ ગયો હતો અને સામાન ફેરવતાં માણસો લપસી પડતાં હતાં.)

પર્વતપરની આડી અવળી સડકપર અમારી ગાડી ચાલવા લાગી. સફેદના લીલા મોઢા અને ચિનારના સોનેરી ગોટા નજરે પડતા ગંધ થયા. તેઓની જગ્યાએ મધૂર પિચ્છ જેવાં ચળકતાં સરોનાં અસંખ્ય વૃક્ષો અને ખીજા જુદા જુદા રંગનાં મુશોભિત ગાલીચા દરેક ડુંગર અને ખીણમાં પથરાઈ ગયાં છે, રસેટના પર્વતોની દીવાલો અને ધાડ વૃક્ષ ઘટા ડાખી જાણુપર ઝૂમી રહી છે. જમણી જાણુએ હંડી ખીણમાં જેલમ નદી વહે છે. આ જેલમ જેમાં બારામુલ્લાં સુધી કિસ્તી ચાલી શકે છે અને જે માત્ર તળાવ જેવી સ્થિતિ દેખાય છે તેમાંથી પહેલાં મુખ્યાના નૂપુરરવ જેવો, પછી ઉતાવળે પરણવા જતી બાલાના રચના ધુપરા જેવો, પછી મદમત ગંધગજની ગર્જના, સિંહના ઘર્ષરઘોર અથવા, વાંસ

ઝાડીમાં ટુંકા પવન જેવો, પછી વર્ષાઋતુની ગર્જના સાથે ખડખડી પડતા કૈલાસ ચિખરના મડગણટ જેવો અથવા બ્રહ્માના કમંદુમાંથી શંકર જટાપર અને શિવ મસ્તક પરથી મેરુ પર્વતપર પડતી લાગીરથીના ધુધવાટ જેવો, પમસે પમસે વધતો જતો, પાણીની છોળા ઉછાડતો, અનેક દંદિ ધનુષો રચતો, ઘોડાની પીળી દેશરાણી જેવાં ઉછળતા, નીચે જતાં, ફેલાઈ જતાં અને ભેગા થતાં શીજુના ગોટાને ઉત્પન્ન કરતો, ભમર અને વમળને જન્મ આપતો, ખેંચી જતો અને લક કરતો પર્વતોમાં પ્રચંડ પડધો પાડતો, ગુફા-ચોમાં ભરાઈ રહેતો, જલ, વેણી અને પથ્થરને ધૂળવતો, પાતાળ શહી નાખવા ચલ કરતો, કાસ્તિમરને સપાટ કરવા મથતો, આખને પોતા તરફ ખેંચતો, કર્ણુ વિવર બંધ કરતો, ફેડી નાંખતો, નદીના ઉછળતા, ઉછળતા, પછડતા ધોધનો ગંભીર અવાજ બહાર નીકળી ચારે દીશમાં ફેલાય છે; સૃષ્ટિના સંધિબંધ તોડી નાખવા છાંછનો હોમ તેમ દેખાય છે અને ખીજ દરેક અવાજને દબાવી દેછે. તેથી પક્ષિઓ મુંગાં હોય, વૃક્ષો હલનાં અને ધસાતાં છતાં અવાજ ન કરતાં હોય, અને પવન સાચવી સાચવીને સંચરતો હોય તેમ બાસે છે. આથી સુદમાં ગયેલા પતિઓને માટે શોક કરવાથી પડતાં અનેક સદસ્ય મુંદરીઓના અશ્રુ જેવાં, વરસાદની આખંડ દેલી જેવાં, અને વસંતમાં ઉગી ચડી વિખરાઈ જતી, શ્રીમંતના જલ ધંત્રમાંથી નીકળતી જલધારા જેવાં જલ ત્રિંદુઓ અદર્શિય ચોપાસ છંટાઈ કરે છે. ગંગા શંકરે મસ્તકપર ધરી અને

ભારીએ ઉપાડી અને આંખો બાંધકને તેડી ચપટા પ
ગમા પહેરી વગર ખીંકે પુલ ઓળંગ્યા દરે છે પુલમા ધણે
ઝોળ પડી જાય છે અને દિયડા કરે છે એક વખતે કેવળ
માણુમોએ આ પુલપર ચાલુ તેનો દાઢ નિવમ નથી તેથી
ધણા માણુમો ચાલવાથી કોઈ કોઈ વખતે અતિ બોલે થવા
થી આ જુનતો પુન તુગી જાય છે * માણુસના પગ પાણી
થી માત્ર નહીં ચાલે હાથ ઊંચા રહે છે દોડવાના આ બપટ
પુલપર ચાલવાની અમારામાંથી કોઈની હિંમત ચાલી નહિ
કાશ્મીરમા આના ધણા પુન હોય છે નાના નહેંગપર એક
આકૃ ગોળ મોઢુ બાંધુ થક મુકી દે છે અને તે વિવિધ પુલ
પર કાશ્મીરી ટકુ અને માણુમ હેશત વિના ચાલ્યા જાય
છે જેનમ નદી એટલા જોગથી વહે છે કે આ ભુક્ષા પડી
વચમા ચામનાવાળો એકે પુલ બાંધી સકાયો નથી

એ દોરડાનો પુલ જોઈ જતા અમાડી ચાલના એટલે
એક મોઢુ મેદાન અબુ લીનુ ધામ તેપર જમાઈ ગયું હતું
ચોપામ મુંદર લીના અને સંના રાગથી ગુનાગી દીસના
પરંતો જમાઈ ગયા છે આવા મેદાનની વચ્ચે એક સારી
મગનડાનો ડાક જગતો છે તેમા અમે ગળ ગયા

તા. ૧૨-૧૧-૬૨ —સવાળા આ પીધા પડી આંક
વાગે ઉરી છોડ્યું ગોળના આમાન સાથે કેવળકે માણુમોને,

* નોંધ ૧૨૪૨મા પછડાતી, પુલવતી, કુરુવતી જેવમ નદી પૂરે કોસળી
આવી જાય છે

રસ્તામાં અપોરે જમવાનું તૈયાર મળવા અગાડી મોકલી આપ્યાં હતાં. આ વળતી સુસાદરીમાં અમે હમેશાં આવી ગોઠવણ કરતા કેમકે જતી વખત તેમ ન દરવાથી અમને ધણીજ મુશ્કેલી પડી હતી. સાંજે ગરી પહોંચવું હતું. તે ઉરીથી ચોત્રીસ માઇલ દુર છે.

આ રસ્તો ઘણોજ નિકટ છે. એક જાણુએ જાયા પર્વતો અને ખીણ જાણુએ એક હજારથી વધારે શીટ જાડી, જેલમના ધુધવાટથી ગાજી રહેલી ખાઇ આવી રહેલી છે. કેટલાએક પર્વતો કાળા સખત પથ્થરના છે, કેટલાએક સ્લેટના છે અને કેટલાએક માટીના છે. આ દરેક પર્વતપર સરખાંજ સુશોભિત વૃક્ષો આવી રહેલાં છે, ઉંચાઇમાં પણ ધણાખરા સરખાજ. ગિરના જેવા કાળા કમડના વિચિત્ર જાતના અવાજ, કોઇ કોઇ કુંજમાં મધ્યાહ્ન સમયે કુપી રહી મધુર ગાયન કરતાં ચાંદુભોના સુસ્વર અને વર્ષાની શાંત સન્નિધિ જાનકરાવતાં તમરાંના પ્વનિ દરેક પર્વતપર સંભળાય છે, જેલમ નદીનાં ઉછળતાં શીથુ દરેક કુંજરપરથી દેખાય છે, સામે ટેકરીઓપર ચરતાં ઢોર અને પહાડી બકરાં અને કરતાં જંગલી માણસો દરેક જગ્યાએથી નજરે પડે છે અને નાનાં મોટાં ઝરણુ, ખગખગીયાં અને ઘોધથી દરેક પહાડ સુશોભિત દીસે છે; પણ ધૂળના પર્વતો તો નિરંતર બીનાજ રહે છે; પાસેથી પસાર થતી દરેક વસ્તુને શીતલ કરી દે છે અને આડની અતિગીચ કુંજ ગલીઓથી ઊંચાએલા છે. આ પર્વતોપર અસંખ્ય મડગાડિયા નાના મોટા પથ્થરો ચોટી રહેલા છે.

જરા પાળા ચાલવા લાગ્યા. દાતણ કરવાનો સમય થઈ ગયો
પણ કોઈ અગળવા જાડું દાતણ કરતાં વખતે હરકત થઈ
તેથી કોઈ ડાંખળી તોડતું નહોતું; આખરે દાંળી નજરે પડી
તેથી તેનું દાતણ કરી અગાડી ચાલ્યા.

અર્ધ ચંદ્રકાર અને ચક્કર જેવા આકારમાં આવી રહેલા
પર્વતોમાં ઊંચી ચડતી સડક પર ગાડી ધીમે ધીમે ચાલી જતી
હતી. આ પ્રદેશમાં જાડ અને સૌથી વધારે મરોની ઘટા ઘણી
સુંદર છે. કેટલાક વન બળી ગયેલાં દિસનાં હતાં, તેનાં ઝાડ
છુખરાં અને પાંદડાં વિનાનાં હતાં. આવાં કેટલાંક કુદાં પડી
ગયેલાં હતાં અને કેટલાંક ઉભાં અને આડાં ઉભેલાં હતાં,
જાણે કેમ ભગવાં વચ્ચે વાળા જોગી આસન કરી સમાધીસ્થ
રહ્યા હોય. કેટલેક સ્થાને ઘણીજ લીલી વૃક્ષ ઘટામાં પાણીના
ધોધ પડતા હતા. ડાંબી બાજુ જેલમ નદી દૂર જતી અને
નાની થતી દેખાતી હતી કેમકે અમે ઘણાજ ઊંચા ચડતા
હતા.

(કાશ્મીર જતી વખતે જ્યારે એવા ઊંચા પર્વત પરથી
એવી ઊડી ખાંધમાં ચાલી જતી તે જેલમને પ્રથમ ભેટ
હતી ત્યારે 'આ જેલમ છે એમ કોઈએ ધાર્યું નહોતું.)

જેલમ માતાએ સંઘાત છોડ્યો. અરે! તેણે એક માનો
માણક 'શ્રીનગરમાં' અને શ્રીનગરથી કોહાલા સુધી અમારી
સંભાળ લીધી, તેના ખોજામાં અમને રમાડ્યા, તેના પર્વતો
અમારું ગોપબુ કોંકું, હાલરડાં ગાઈ અમને આનંદ આપ્યો.

ધુધરો વગાડી રીઝાયા, નવી નવી વસ્તુઓ દૃષ્ટિ આગળ ધરી
તમ કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ,
તેના પ્રથમના ધરાઈ પ્રમાણે બહિરાગ પાસે ચાલી ગઈ,
વજ્ર જેવા, આ સ્વર્ગના પાપાણીને કાઢી લેખ થઈ ગઈ;
પરતોને આગ ધરી સંપાદિ ગઈ, કોણ જાણે ક્યાંઈ દૃષ્ટિ
મર્યાદા બહાર દોડી ગઈ; હવે તેના શરી દર્શન ક્યારે થશે !
તેના વિના ધાડ, મંદર, રમણીય, વિશાલ અને નવપક્ષવ વૃક્ષો
અને વેલી પણ શૂન્ય દીસતા લાગ્યાં, તેના વિના મોટી મોટી
ખીજો સૂતી ભાસવા લાગી, તેના વિના મહાન પર્વતો અને
બરફથી ઢંકાયેલા શિખરો પણ અધકાર વિહીન દેખાવા લાગ્યા,
જેલમ માતા ગઈ; ગઈ.

કોહાતેથી દરેક માધવ દૂર નીકળી આવ્યા, ચક્રાણું
અતિશય સખન છે, માણુમને ચાલતાં પણ શ્વાસ ચડી જાય
અને ઉભા થઈ રહેતું પડે તેવું છે, તો ધન્ય છે આં છ માણુ-
સોને જપાતા બંધ જેથી જતા ધોણને ? કોયમેનને કુમચી
બાગેજ મારવી પડતી હશે પણ તે વારંવાર “બાદરા”
અને ‘અકારખા’ એ શબ્દો બોલી તેના નીમકડલાલ,
મજાન અને તેજ ધોણને સજાશી અને આશિર્વાદ આપતો
હોય.

કોણ રેવડીચાણું દેમચાડી આવ્યું. આ વખતે ત્યાં
માણુઓ અમાડીથી મયાં હતાં અને રસોઈ તૈયાર હતી તેથી
એક જાણી એક જ હાંપા નીચે કોઈના ખાટલાપર

ધુધરો વગાડી રીઝવ્યા, નવી નવી વસ્તુઓ દૃષ્ટિ આગળ ધરી તૃપ્ત કીધા, આખરે સીતાની મંદક પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ, તેના પ્રથમના ધરાદા પ્રભાવે બહિરાંગ પાસે ચાલી ગઈ, વળ જોવા, આ સ્વર્ગના પાપાણેને ફાડી લોપ થઈ ગઈ, પર્વતોને આડ ધરી સંતાઈ ગઈ, કોણ જાણે ક્યાંઈ દૃષ્ટિ મર્યાદા બહાર દોડી ગઈ; હવે તેના શરી દર્શન ક્યારે થશે ! તેના વિના ધાડ, સુંદર, રમણીય, વિશાલ અને નવપક્ષ વૃક્ષો અને વેલી પણ શન્ય દીમતા લાગ્યાં, તેના વિના મોટી મોટી ખીણો સૂતી ભાસવા લાગી, તેના વિના મહાન પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલા સિખરો પણ અલંકાર વિહીન દેખાવા લાગ્યા, જેલમ માતા ગઈ ; ગઈ !

કોહાલેથી દશેક માઈલ દૂર નીકળી આવ્યા, ચડાણ અતિશય સખત છે, માણસને ચાલતાં પણ શ્વાસ ચડી જાય અને ઉભા થઈ રહેતું પડે તેવું છે, તો ધન્ય છે આ ૭ માણસોને કપાટા બંધ જેમી જતા ધોડને ? કોચમેનને કુમચી ભાગ્યેજ મારવી પડતી હશે પણ તે વારંવાર “બાદરા” અને ‘અભારખા’ એ શબ્દો બોલી તેના નીમકહલાલ, મજબુત અને તેજ ધોડને સાબાશી અને આશિર્વાદ આપતો હતો.

ડોલ રેવડીનાળું ક્રમવાડી આવ્યું. આ વખતે ત્યાં માણસો અગાડીથી ગયાં હતાં અને રમોઈ તૈયાર હતી તેથી એક ઝાડની એકલ છાંયા નીચે કોઈના ખાટલાપર બેસી જમી

જરા પાળા ચાલવા લાગ્યા. દાતણ કરવાનો સમય થઈ ગયો
પણ કાંઈ ગમનણ્યા ઝાડનું દાતણ કરતાં વખતે હરકત થાય
તેથી કાંઈ ડાંખળી તોડતું નહીં ; આખરે દાંભી નજરે પડી
તેથી તેનું દાતણ કરી અગાડી ચાલ્યા.

અર્ધ ચંદ્રકાર અને ચક્રર જેવા આકારમાં આવી રહેલા
પર્વતોમાં ઊંચી ચડતી સડક પર ગાડી ધીમે ધીમે ચાલી જતી
હતી. આ પ્રદેશમાં ઝાડ અને મૌથી વધારે સરોની ઘટા ઘણી
સુંદર છે. કેટલાક વન જળી ગયેલાં દિમતાં હતાં, તેનાં ઝાડ
ભુખરાં અને પાંદડાં વિનાનાં હતાં. આવાં કેટલાંક ડુંઠાં પડી
ગયેલાં હતાં અને કેટલાંક ઉભાં અને આડાં ઉભેલાં હતાં,
જાણે કેમ ભગવાં વચ્ચે પાળા જોગી આસન કરી સમાધીસ્થ
રહ્યા હોય ! કેટલેક સ્થાને ઘણીજ લીલી વૃક્ષ ઘટામાં પાણીના
ઘોઘ પડતા હતા. ડાંખી બાગુ જોલમ નદી દૂર જતી અને
નાજી થતી દેખાતી હતી કેમકે અમે ઘણાજ ઊંચા ચડતા
હતા.

(કાંસ્મીર જતી વખતે જ્યારે એવા ઊંચા પર્વત પરથી
એવી ઊંડી ખાંધમાં ચાલી જતી તે જોલમને પ્રથમ જોઈ
હતી ત્યારે આ જોલમ છે એમ કાંઈએ ધાર્યું નહોતું.)

જોલમ માતાએ સંઘાત છોડ્યો. અરે ! તેણે એક માની
માણક શ્રીનગરમાં અને શ્રીનગરથી કોહાલા સુધી અમારી
સંભાળ લીધી, તેના ખોળામાં અમને રમાડ્યા, તેના પવથી
અમારું પોષણ કીધું, હાલરડાં ગાઈ અમને આનંદ આપ્યો,

ધુધરો વગાડી રીઝવ્યા, નવી નવી વસ્તુઓ દિલિ આંગળ ધરી તમ કીધા, આખરે સીતાની માફક પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ, તેના પ્રથમના ઇરાદા પ્રમાણે બહિરાંગ પાસે ચાલી ગઈ, વન્દ જેના, આ સ્વર્ગના પાપાણેને ફાડી લેખ થઈ ગઈ, પર્વતોને આગ ધરી સંતાઈ ગઈ, કોણ જાણે ક્યાંઈ દિલિ મર્યાદા બહાર દોડી ગઈ; હવે તેના ફરી દર્શન ક્યારે થશે ! તેના વિના ધાડ, સુંદર, રમણીય, વિશાલ અને નવપક્ષવ વૃક્ષો અને વેલી પણ ચન્ન દીસવા લાગ્યાં, તેના વિના મોટી મોટી ખીણો સૂતી બાસવા લાગી, તેના વિના મહાન પર્વતો અને બરફથી ઢંકાયેલા શિખરો પણ અલંકાર વિહીન દેખાવા લાગ્યા, જેલમ માતા ગઈ; ગઈ !

કોહાસેથી દશેક માંદણ દૂર નીકળી આવ્યા, ચણણ અતિશય સખત છે, માણુમને ચાલતાં પણ શ્વાસ ચડી જાય અને ઉભા થઈ રહેવું પડે તેવું છે, તો ધન્ય છે આ છ માણુ-સોને ઝપાટા બંધ ખેંચી જતા ધોણને ? કાચમેનને કુમચી બાગ્યેજ મારવી પડતી હશે પણ તે વારંવાર “બાદરા” અને ‘અક્ષરખા’ એ શબ્દો બોલી તેના નીમકહલાલ, મજામુત અને તેજ ધોણને સાબાથી અને આશિર્વાદ આપતો હતો.

ડાણ રેવડીવાળું ક્રમવાડી આવ્યું. આ વખતે ત્યાં માણુસો અમાડીથી ગયાં હતાં અને રસોઈ તૈયાર હતી તેથી એક ઝાડની એકલ છાંયા નીચે કોઈના ખાટલાપર જોસી જમી

લીધું. શ્રીનગરથી લીધેલાં ચંદ્ર રહેવા આવેલાં પાન ચાગ્યાં અને કૃત્ય કરવાની પાછી તકવારી કરી ચાલ્યા.

શી ઝાડની સુંદર ઘટા ! કેવી ઠંડી પવનની લહર ! કેવા રમણીય દેખાવ ! ફૂગવાડી અને મસુરીની વચમાં ચાર ભોંયરાં (ટનેક્સ છે, તેની નીચે ચંદ્રને ઘોલગાડીને અને દરેક વટેમાર્ગને ચાલવું પડે છે. આમાનું એક ઘણું મોટું છે. ભોંયરામાં ઉપરથી અને બંને બાજુએ પાણી વહ્યા કરે છે. નીચે ચાલતી વખતે કાંઈ કાંઈ ટીપાં ઉપર પડે છે તેથી આ નાની જુદીજ સૃષ્ટિમાં હંમેશા વર્ષાઋતુ વસ્તી હોય તેવું ભાસે છે. ઉપર ભારે પથ્થર ટટળી રહેલા છે, તેથી કાંઈ વખતે પડશે અને તેથી કાંઈના જીવની હાની થશે એવી ધાસ્તી રહે છે. આ ભોંયરાંને પાડી નાખવાં અથવા અંદરથી અણુવા સેવરાવવાં જોઈએ. નહિ તો તે કાંઈ નહિને કાંઈ દીવસ અસહી કાળકાળી માફક કાંઈ નિરપરાધી મનુષ્ય ગ્રાણીને ભોગ લેશે.

મરિ હીલપર રહેતા સોલજરોની ખંડુકોના બહાર સંભળાવા લાગ્યા તેથી જાણ્યું કે હવે અમે મસુરી પહોંચી ગયા છીએ. આ ડુંગરની ઉપલી સપાટી જ્યાં સહેર છે તે સમુદ્રની સપાટીથી સાત હજાર ફીટ ઉંચી છે તેથી હવા ઘણી ઠંડી રહે છે. આટલા ભાગમાં પાછન અને સરોના વૃક્ષોની ઘણીજ સુંદર ઘટા છે, આવાં ઉંચા વૃક્ષો અમે ક્યાંય જોયાં નથી. પાછનના કેટલાક સોટા એકસો ફીટ અથવા તેથી પણ

વધારે હંથા દસે. ખરેખાન સ્વર્ગનાંજ વૃક્ષો ! આ સ્વર્ગના વાવટાની હંથામાં આવ્યા કે સીતલતા ધણીજ વધી ગઈ. હંડી વધી, ગરમ કપડો પહેવો.

સાંજના ત્રણવાગે મસુરીના ટાક બંગલા પાસે ન્યાં ગાડીઓ અને એક ઉભા રહે છે ત્યાં પહોંચી ગયા. આ જગ્યાને સનિએક કહે છે. ગાડીપરથી ઉતરી, ઘોડાપર હાથ ફેરવી, શાખાશી આપી, આજસ મરડી ટેકરીનાં એક ખુણાપર એક બંગલો છે તેમાં ઉતારો કર્યો.

અમે કામગીરી લખવા બેઠા અને એક બંગલાના એક માણસને હંડી લેવા મોકલ્યો. હંડી એ એક નતની ડોંગી, છે, તેમાં એક માણસ બેસે છે અને ચાર માણસ તેને ઉપાડે છે. ખેસવાને માટે ખુરસી ગાઠવેલી હોય છે. તેનો આકાર નાની હોડી જેવો હોય છે.

હંડીઓ આવી, પાછળ રહેલા એકામાંના કેટલાક આવી પહોંચ્યા, કામગીરી બંધ કર્યા, ફરવા જવાની તૈયારી કરી.

મુકેટી હંડીમાં અકેક જણ બેઠી મવા કે તુરતજ ઉપાડ્યા. “ રામ બોલો બાપ રામ.” આ હંડી ઉચકનારો મીયાના વાગાની માફક ખુબો પડતા ચાલતા નથી. લગોટી સિવાય બીજાં કપડાં બાગ્ગેજ સરીરપર હોય છે, છતાં નેણ સુધી વાળનાં પટીયાં પાડેલાં હોય છે. સૌંદર્ય જે ખેતાને થોડુંજ ઉપયોગી છે તેને મેળવવા માણસ કેટલાં મધે છે !

કેાચમેન કરે શું? તે તો તેનાથી જે'ચાવ તેટલી લગામ
 જે'ચતો હતો. ખામદારને પાછલી લાકડીની વિચિત્ર એકપર
 ઉભો રાખ્યો હતો, જેથી પછ વધારે ધસાવ તો પણ ઉતરાણ
 એટલું હતું કે ગાડી ગડી જતી હતી. યશ્વી વખત અમે ઉતરી
 જતા હતા અને ગાડી ધીમી પડે સારે દોડીને ચડી જતા
 હતા. એક વખત એક સાંકડું વાગવાનું આવ્યું. ગાડી જોસમાં
 રડી જતી હતી " ગાડી હમણાં ખાધમાં ચાલી, હવે રામ
 રામ, કુદકો મારીએ તોપણ તેજ ખાધ આડી આવે છે,
 દુનિયાને પ્રણામ " એમ વિચાર કરતા હતા તેટલામાં કેાચ-
 મેને એકદમ ડાબી લગામ જેથી અને ગાડી રોકવા કેાશીશ
 કરી, પણ તેનાં જે પછ ગટરમાં પડી મયાં અને પરવતમાં
 ગાડી અટકી ગઈ! જો જમણી તરફ અથવા સીધી જરા
 વધારે ચાલત તો પછી કોઈ પાછું કાઢીવાવાડ જાત નહીં.
 'પરમાત્મા પક્ષમાં ચાહે મો કરે.'

અગ્રુ. ફ્રેટ નામનું ગામ આવ્યું. ઉતગણુનો ઘણો ભાગ
 ઉતરીગયા, ઘોડાને વીસામો આવ્યો.

મરી હીલ જતી વખતે અડી ઘોડા બદલાવવા
 હતા પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે તેમ જની શક્યું નહોતું. ઘોડા
 બદલાવતાં અને તે જોડ અટકી તેથી પાછી અગાડીનીજ
 ઘોડાની જોડ જોડતાં જેટલો વખત ગયો તેટલો વખત અમે
 જરા અગાડી ચાલી છવીશ માઈલના પાટીયાં નીચે એક
 પથરા પર ઘોડો વખત બેઠા હતા, અને ત્યાં દુનીયાની વાતો

કરી આનંદ મેળવ્યો હતો. ગીગાભાઈ, બાપુભાઈ, અને હું એ ત્રણજ નજી હતા. ખીજા બધા પાછળ ગાડી પાસે હતા. આ જગ્યા ખરેખાત કોઈ મનસ્વી અથવા તપસ્વિને યોગ્ય છે. ઉપર હાથી હાથી જેવડા મોટા પથરા છે, તેમાં ઘાડધુધવતું અંધાઈ, લીલું, શીતલ, સુગંધી, રમણીય, બન્ધ અને મોઢું જંગલ છે, છાયા ધણીજ મનોહર છે, દેખાવ ધણીજ શુશોભિત છે, ખીણ ધણીજ જાડી છે. પર્વતો ધણીજ જાડા છે. આ જગ્યા પર કોણ જાણે મને સ્વાભાવિકજ નિષ્કારણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી વર્ણન લખતું એ અસંભવિત છે કેમકે તેને વિષે હું જે કંઈ લખીશ તે મને આંખું લાગશે. તેને હું કલાશયી પણ વધારે સુખકર અને સ્વર્ગથી પણ વધારે સુંદર માનું છું.

અમારા વિશ્રામ સ્થાનને પ્રેમ સાથે પ્રણામ કરી દૂટ છોડ્યું. તે છોડ્યું સ્થાને એક મિત્રથી જુદા પડતાં જોટલું દુઃખ થાય તેટલું થયું હતું અને આ લખતાં પણ તેજ વખત જોવું નિષ્કારણ દુઃખ થાય છે. ઇશ્વર તેનાં એક વખત ફરી દર્શન આપે. તથાસ્તુ.

કાસ્મીરના છેલા રમણીય દેખાવો જોતા જોતા આંતર મને અમે છત્તર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં કાસ્મીરની ઠંડી નથી, સાં ફુંગર નથી, સાં જરફ નથી, સાં ઝાડી નથી, સાં ફુંજો નથી, સાં ઝરણ નથી, સાં ખળખળીયાં નથી, સાં નાળાં નથી, સાં ખીણો નથી. નથી તે ખુશસુરતી, નથી તે રમ-

છીયતા, નથી તે બચ્ચતા, નથી હાં મનોહર વેલી, કુદરતી
બગીચા, લીલી જમીન, કાળાં અને નવરંગી વાદળાં;-તે તો
હવે ગયાં, હવે તે સ્વર્ગ છોડ્યું, હવે તે મુખ ખોલ્યું, હવે
તે આનંદ ગયો, તે ખુશી સ્વપ્નામાંજ જોવાના, તે પક્ષી-
ઓનાં તે મધુર ગીત તો હવે નિદ્રામાંજ કાને પડશે. જેલમ
નદીની તે ગર્જના હવે સ્વપ્નામાંજ સંભળાશે. સ્વપ્નામાંજ
હવે સરોની ધુધવતી ધટા દેખાશે અને સંભળાશે. સ્વપ્ના-
માંજ હવે તે કાલત્રેક, તે તપ્તે સુવેમાન, તે પુલ્કરત્રેક, તે
નદીનાળાં, તે શ્વલ્કુલ અને તે વનસ્પતિદર્શનદેશો રોજી તો પશ્ય શું ?

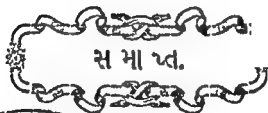
હત્તરમાં એક સુંદર બગીચો છે. તે કાશ્મીરી સૌંદર્યની
શેષ છે. કાશ્મીરી રમણીયતાની છાયા છે. કાશ્મીરી દેખાવનું
એક બગડેલું ચિત્ર છે. શીતકટિ બંધમાંથી જાયફાને અમને
જાણે ઉજ્જ્વલકટિ બંધમાં નાખ્યા હોય તેવું થયું. શરીર બળવા
લાગ્યાં. ગરમીથી ચહેરા લાલચોલ થઈ ગયા. મધ્યાન્હ સમ-
ય થઈ ગયો હતો. કોઈ હાલતું ચાલતું નહતું કોઈ ખોલતું
નહતું, આવણીની મેઘલી રાત જેવું મીન સર્વ વ્યાપક થઈ
ગયું હતું. પવન જ દલનો અને ખડખડ કરતો હતો. એક
સુંદર મુગધી વૃક્ષ નીચે ખાટલો નખાવી અમે પડ્યા. જરા
દૂર એક પાણીનું ઝરણું વહેતું હતું તેમાં અમારા માણસો
ખુશી થઈ થઈ નહાતા હતા. રસોડું પણ એક ઝાડ તળેજ
ઠર્યું હતું. કાશ્મીરની મુસાફરી હવે સહીસલામત પૂરી થઈ
તેથી આ પણ એક ઉત્સવનો દિવસ હતો પણ સ્વર્ગ છોડતાં
કોને દુઃખ ન થાય ?

રસોડું તૈયાર હશે એમ અને ધાર્યું હતું તેથી હુલા
વસરામ ખવાસને બોલાવી કહ્યું કે “ કેમ ધાળીને કંટલી
વાર છે ? ” તેણે કહ્યું “ સાહેબ, તૈયાર નથી લાખો હમ-
ણા જ આપ્યો. ” મેં પૂછ્યું “ કેમ ? ” તેણે કહ્યું “ બેંસાં
એકવાણો એવો ૩૨ કે એકો હોયો નાખ્યો અને લાખો
પણો. ” ઝીંગાબાઈ અને હું વાતો કરવા લાગ્યા. લાખો
રસોડાઓ રાંધતો હતો ત્યાં વસરામ ખવાસ ગયા અને પોતે
પણ પડ્યા હતા તેથી આવેશમાં આવી જઈ ઉસમાન સાથે
વાતો કરવા લાગ્યા—“ એકવાણા એલ ખરાળ જે એકો
ધર્સીતા એ ત્રે માડુ હણ્યો. હ એલ ખરાળ અઈ કે કેલંગ
ટંગ્યાં જુરીધાં ” ઉસમાન બોલી ઉઠ્યો “ હ ગાલ ખરી
આપ મુકે દુઆયો એટલે જુનેય મધ્યો ફાટી પિયો. નેર
વસરામ, લાખો હેરપિયો. તેજીંગ મોરડાજ પછ ” “ બેંસાં
એકવાણા હીંય આપનાં. ”

અમારૂં ધ્યાન આ ગમતીવાનો તરફ ગયું અને
બાઈએ વસરામને પૂછ્યું “ શું વાતો થાય છે ? ” તેણે કહ્યું
“ સાહેબ લાખો પડી ગયો ! અડે તે ખાઈમાં જાળ, માંડ
જાયો. ભગવાનજી કિરખા આપ કે ખચ્ચીયો ” બાઈએ
કહ્યું “ તમારા પગને અને ઉસમાનના માથાને કેમ છે ? ”
વસરામો જવાબ દીધો કે “ અમારૂં મ પૂછો, ખિચાર લાખાને
જીવ જાયો એજ હીંક ગાલ થઈ. ” બાઈએ કહ્યું “ હવે
શીકર નથી બે કલાકનો રસ્તો છે. ”

એક દિનાં દમયતિ તથા નલ
 એક દિનાં ફિરદી સુખ પામે,
 એક દિનાં યન પાંડુ મથે
 આર એક દિનાં સિર હન ધરાયો,
 ૧ શોચ પ્રાપ્તિન કહ્યું નકરો
 કિરતાર વહી બિધિ બેલ રચાયો."

લીંગ મુરસિહુજી ના
 રાધિયદાનંદ સ્મરણ પુર્વક

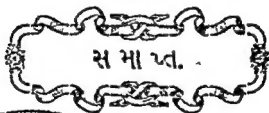

परीशिष्ट वीजुं.

એક દિનાં દમયંતિ તથા નલ
 એક દિનાં ફિરદી સુખ પામે,
 એક દિનાં બન પાંડુ મરે
 આર એક દિનાં શિર હન ધરાયો,
 ૧ શાય પ્રણીન કહ્યું નકરો
 કિરતાર મહી બિધિ ખેલ રચાયો."

લીગ મુરસિહજી ના

સાચિયદાનંદ રમરણ પૂર્વક નમસ્કાર.

પરીશિષ્ટ વીજું.

[વિદેહ કૈવલ્ય મુણિલાલ નૃભુલાઈએ પ્રસ્તુત લેખ સમ્બન્ધી કરેલી કેટલીએક સૂચનાઓ].

પૃષ્ઠ ૮૦. લીટી ૨૭— “છાપરા ઉપરથી રડતું હતું”
- એને માટે લખે છે કે : “That does not apply
: all” — “એ બીજકુલ લાગુ પડતું નથી”

પૃષ્ઠ ૮૧ની નીચેની નોટમ પરત્વે લખે છે કે :

“I don't remember so I think, it is a
simple description of darkness, irrespective
of forests and mountains.”

“આમ કોવાનું મને યાદ નથી. હું ધારું છું કે, એ
માત્ર અન્ધારાનું વર્ણન છે. એને જગતો કે પર્વતો સાથે
સમ્બન્ધ નથી”

પૃષ્ઠ ૮૪, છેલ્લા પારેમાફને અંગે લખે છે કે :

“Of all your attempts at descriptions I
like this best.”

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date
last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
28 APR 1959			
29 JUL 1959			